

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΔΗΜΗΤΡ. ΕΜΜ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

ΕΤΟΣ 47^{ον}
ΤΟΜΟΣ 47^{ος} (1967)

ΤΕΥΧΟΣ Δ'
ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΙ ΠΕΡΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΟΚΡΑΤΩΝ*

Υπό Α. Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ

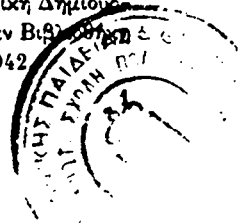
Οἱ ἐμποροκράται δὲν ἠσχολήθησαν μὲ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν κατὰ τρόπον συστηματικόν, ὥστε νὰ διαμορφώσουν θεωρίαν περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ὅπως πολὺ περισσότερον δὲν ὠμίλησαν περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως οἱ πρὸ αὐτῶν συγγραφεῖς τοῦ Μεσαίωνα καὶ ἐπιπλαϊότερον οἱ συγγραφεῖς τῶν ἀρχαίων χρόνων. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἐπίσης, χωρὶς νὰ ἐκτίθεται ἡ ἰδιαιτέρα θεωρία, συναντᾶται καὶ εἰς τὰ ἔργα τῶν φυσιοκρατῶν ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τοὺς κλασσικούς Smith, Malthus, Ricardo, John-Stuart Mill καὶ εἰς τὸν Marx βάσει τῶν περὶ διηρημένης παραγωγῆς καὶ μέλλοντος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος ἀπόψεών του. Ἀπὸ σκοπιᾶς δὲ τῶν νόμων τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν ἐπίσης συνέβαλε διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἡ Ἱστορικὴ Γερμανικὴ Σχολή. Σύγχρονοι οἰκονομολόγοι ἔθιξαν τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν μὲ τὰς ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου θεωρίας των, ὁ δὲ J. - M. Keynes μὲ τὴν περὶ ἀπασχολήσεως θεωρίαν του ἔθιξεν ἐμμέσως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις πάντως ὡς πλήρης ἰδιαιτέρα θεωρία εἶναι προϊὸν τῆς σημερινῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς βιβλιογραφία πλουτίζεται ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ ἐντεῦθεν.

Ἡ σημασία δὲμως τῆς συμβολῆς τῶν ἐμποροκρατῶν εἰς τὴν σύγχρονον θεωρίαν ταύτην, εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, λίαν σημαντικὴ καὶ ἀκριβῶς ἡ ἀνακοίνωσίς μου εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπέβλεψε : νὰ παρουσιάσῃ τὰς γονίμους σχέψεις τῶν ἐμποροκρατῶν εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως¹.

* Ἀνακοίνωσις γενομένη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἑταιρείαν Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τὴν 25ην Νοεμβρίου 1966.

1. Βλ. καὶ Δ. Καλιτσουνάκη : Ὁ Φρ. Quenay καὶ ἡ Γαλλικὴ Οἰκονομικὴ Δημογραφία. Εἰσαγωγή εἰς τὸ ἔργον Φυσικὸν Δίκαιον τοῦ Φρ. Quenay, εἰς τὴν σειρὰν Βιβλιοθηκῆς τῆς Κλασσικῶν καὶ Νέων Οἰκονομολόγων, Ἔκδοσις Ἀρ. Παπαζήση, Ἀθήναι 1942
«ΑΡΧΕΙΟΝ» Δ. Ε. Καλιτσουνάκη, Τόμ. 47ος (1967), Τεύχ. Δ'

Ο Schumpeter ισχυρίζεται ότι είναι λανθασμένη ή άποψία να αποδίδομεν εις παλαιάς, τυχαίας και συμπτωματικές παρατηρήσεις περιεχόμενον τὸ ὅποσον ἔχει ἤδη ἐκφρασθῆ ὑπὸ τῶν νεωτέρων θεωριῶν σὺν τῇ ἐξελίξει τῆς Ἐπιστήμης¹. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ὁ ἱστορικός τῆς Οἰκονομίας πρέπει νὰ παρακολουθῆ καὶ αὐτὰς τὰς τυχαίας καὶ συμπτωματικές παρατηρήσεις αὐτίνες συντελοῦν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιχειρότητα δηλ. εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ παλαιοῦ ἐντὸς τοῦ νέου. Διότι αἱ ἀπλήρως παρατηρήσεις τῶν συγγραφέων ὠρισμένης ἐποχῆς μᾶς βοηθοῦν διὰ τὴν ὀρθὴν σύλληψιν καὶ εὐστοχὸν κρίσιν τοῦ ἔργου τῶν συγγραφέων τῆς μετέπειτα ἐποχῆς. Προσέτι ὅσον γίνεται βαθύτερα εἰς χρόνον ἢ ἔρευνα, τόσον ἐξαικοντίζεται εἰς ὑψηλότερας σφαιρὰς ἀληθείας ἢ παροῦσα τοιαύτη. Συνεπῶς δὲν εἶναι ὀρθή ἡ ἄποψις καθ' ἣν αἱ νέαι θεωρίαι εἶναι ἐντελῶς ζῆναι πρὸς τὰς προηγουμένας. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν ἐμποροκρατῶν οὗτοι ἀντελήφθησαν, ἔστω καὶ ἀπρόβλεπτοντες πρὸς διάφορον τελικὸν σκοπὸν, τὴν σημερινὴν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ εἰργασθησαν ἐπὶ τῶν θεμελίων τῆς.

* * *

Κατὰ τοὺς ἀρχαίους κλασσικοὺς χρόνους ἡ Οἰκονομία ἦτο κατὰ βῆμα οἰκοτεχνική καὶ κλειστή², ἡ δὲ ἐκ γονίμων γαιῶν ἔλλειψις, προκαλοῦσα φαινόμενα στενότητος (στενοχωρία) ἀντιμετωπιζέτο διὰ τῆς ὀργανώσεως τῶν κληρουγιῶν τῆς ἀποικιοποιήσεως³. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν τεχνολογικῶν

1. J. Schumpeter : *Epochen der Dogmen und Methodengeschichte*, 1924, ἐκδ. μετ. Ν. Γικωνολιάτου : *Ἱστορία Οἰκονομικῶν Θεωριῶν καὶ Δογματῶν*, Ἀθῆναι 1943, σελ. 5. Τὴν αὐτὴν ἄποψιν υἱοθετεῖ καὶ ὁ Ν. Ἀναγνωστόπουλος : *Ἡ ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως*, Ἀθῆναι, 1955, (Εἰσαγωγή). Ἡ γὰρ μου ὑπῆρξε μεγάλη ὅταν πρὶν δώσω τὴν ἀνὰ χεῖρας ἀνακοινώσιν μου πρὸς ἐκδόπισιν ἐμελέτησα τὸ βιβλίον τοῦ Y. S. Brunn : *Theories of Economic Development and Growth*, London 1966, ὁ ὅπολος ἀπεριόριστο τὸ Κεφάλαιον I εἰς τοὺς Ἐμποροκράτας.

2. Α. Σίδερς : *Ἱστορία Οἰκονομικοῦ Βίου*, Ἀθῆναι 1950, Κεφ. II. Η. Δερτιλῆ : *Ἱστορία Οἰκονομικοῦ Βίου*, Ἀθῆναι, Κεφ. II. Α. Χουμανιδῆ : *Ἡ Οἰκονομία τῆς Μεσογείας*, Ἀθῆναι 1965, Βιβλίον Δεύτερον. P. Guiraud : *La Propriété foncière en Grèce*, Paris 1900. G. Glotz : *Le travail dans la Grèce ancienne*, Paris 1920. J. Toutain : *L'Économie antique*, Paris 1927. F. Cavaignac : *L'Économie Grecque*, Paris 1954. H. Mitchell : *The Economics of ancient Greece*, Cambridge 1951.

3. Α. Ἀνδρέαδης : *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας*, σελ. 269. A. Zimmern : *The Greek Commonwealth*, New York 1931, σελ. 256. Ὁ Πλάτων σχετικῶς μετὰ τὰς ἀποικιοποιήσεις χαρακτηριστικῶς λέγει : «Καὶ δὲ καὶ τὸ τέλος, ἀν' ἐπισχῆσις ὑπερβάλλουσα ἡμῖν πολιτῶν συμβαίνει καὶ ἀπορῶμεν τὸ παλιὸν τοῦ ὑπάρχει μηχανήμα ἐκπομῆ ἀποικίων» (Πλάτων : *Νόμοι*, 735-736). Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν μετανάστευσιν εἰρρίσκει τὸν τρόπον οὗχι μόνον διὰ τὴν οἰκονομικὴν εὐημερίαν τῆς Πόλεως ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀποφυγὴν διασχλεύσεως τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας (Ἀριστοτέλους : *Πολιτικά Β*, 11, 220).

ἐφαρμογῶν αὗται ἦσαν ἀσήμαντοι καὶ ἀνέφικτοι διὰ μαζικὴν παραγωγὴν διότι βασικὸν στοιχεῖον τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως ἦτο ἡ μολκὴ ἐργασία. ἢ ὑπὸ τῶν δούλων καταβλλομένη¹. Προσέτι ἢ ἐκ τῆς δουλοκρατικῆς κοινωνίας νοουτροπία δὲν ἐπέτρεπε τὴν συμμετοχὴν τοῦ ἐλευθέρου πολίτου εἰς ἐπιχειρηματικὰ ἔργα καὶ ὑπηρεσίας ἢ ἄλλας παραγωγικὰς ἀπασχολήσεις. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἐκληρονομήσαν καὶ οἱ διάδοχοι τῶν Ἑλλήνων, Ρωμαῖοι, οἵτινες διέκρινον δύο εἶδη ἐργασιῶν τὰς Honestae Liberales καὶ τὰς Sardi-nae². Ἐπίσης κατὰ τὴν ἑλληνικὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα ὑφίστατο σπάνια κεφαλαιῶν καὶ πίσσεως³ ἐνῶ πᾶσα ἀνάγκη, τῆς Πόλεως ἀντιμετωπιέζατο, πλὴν τῶν διαφόρων αὐτῆς κανονικῶν πόρων, ἐκ φόρων καὶ εἰσφορῶν καὶ ἐκ προσόδων ἐξ ἐκτάκτων περιστάσεων, καὶ διαφόρων παρεισπραξέων⁴.

Συνεπῶς κατὰ τὴν ἑλληνικὴν κλασσικὴν περίοδον σπανίως παρεῖχοντο προϋποθέσεις τινὲς διὰ σκέψεις περί οικονομικῆς ἀναπτύξεως⁵. Παρὰ ταῦτα διετυπώθησαν σχετικαί μὲ τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν ἀπόψεις τὰς ὁποίας συναντῶμεν εἰς τὸν «Οἰκονομικόν» καὶ ἰδίως εἰς τοὺς «Πόρους» τοῦ Ξενο-

1. Ἡ διὰ δούλων παραγωγὴ ὑπῆρξεν κλίτικα καὶ τεχνολογικὰ πρόοδοι νὰ παραμείνουν στάσιμοι εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον τῶν ἐλλαχιστικῶν χρόνων καὶ ἐπὶ Ρώμῃς (Α. Lanfani: Poemi Omirici ed Economia Antica, σελ. 128, καὶ M. Rostovzof: Storia Economica e Sociale dell'Impero Romano, Firenze 1933, σελ. 208).

2. F. M. Robertis: Il Lavoro nel mondo Romano εἰς Studi in Onore di Amintore Fanfani, Milano 1962, Τόμ. Α', σελ. 4 καὶ π.

3. Κατ' ἀρχὰς τὰ δάνεια παρεῖχοντο ὑπὸ τῶν ναῶν διὰ νὰ ἐμφανισθῶσιν ἑμπορικῆς ἐπιχειρήσεως παρέχουσαι δάνεια χωρὶς ὅμως καὶ νὰ διεξάγουν κανονικὰς τραπεζικὰς ἐργασίας (V. Brants: Les Sociétés Commerciales d'Athènes, Paris 1882). Αἱ ἐλλαχιστὰ τραπεζικὰ ἐργασίας διεξήγοντο ὑπὸ μετόικων ἢ ἀπαλειθερωθέντων δούλων, οἵτινες ἦσαν ἔμποροι (V. Brants: Les Sociétés Commerciales d'Athènes, Paris 1882 ἢ εἶργον Τράπεζαν ὡς ἢ τοῦ Παισίουος ὅν διεδέχθη ὁ ὑπανδρῶνθεὶς τὴν γῆραν τοῦ ἀπαλειθεροῦ Φορμίων (Δημοσθένους: Φορμίων 43, 48 καὶ G. Garanni: Una Grande Banca nell'Antica Atena εἰς Rivista Italiana de Scienze Commerciali, Milano An. XVIII No 10). Ὑπῆρχε δὲ καὶ ἐν Βυζαντίῳ Τράπεζα ἔχουσα τὸ μονοπώλιον ἀντιλήψεως τῶν νομισμάτων (Α. Ἀνδρεάδης: Περί τῶν Δημοσιονομικῶν Θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς «Ἔργα», Τόμ. Α', σελ. 82). Περί Τραπεζῶν καὶ Πίσσεως βλ. καὶ εἰς W. L. Westerman: Warehousing and Banking in Antiquity εἰς Journal of Economic and Business History, Νοεμβρίου 1930, H. Mitchell 334 καὶ Α. Χουμανίδης, σελ. 187-188).

4. A. Andreades: Le Montant du Budget de l'État Athenien εἰς «Ἔργα» Τόμ. Α', σελ. 293, τοῦ ἰδίου: Ἡ Δημοσιὰ Οἰκονομία τῶν Σπαρτιατῶν «Ἔργα», Τόμ. Α', σελ. 200. H. Francotte: Les finances des Cités grecques, Paris 1909. E. Cavaignac: Études sur l'Histoire financière d'Athènes au V siècle. L. Choumanidis: The Public Finances in Ancient Classical Greece, εἰς Rivista da Faculdade des Letras, vol III serie 7, Lisboa 1963.

5. Ὁ Cannan ὑπερβάλλων λέγει: ὅτι θὰ ἀπογοητευθῶμεθ ἐν ἀνακείμενον νὰ εὑρωμεν ἐνδιαφερόσας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς πρακτικῆς εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων (E. Cannan: A Review of Economic Theory, London 1929, σελ. 2).

φώντος¹, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὰ «Πολιτικά»² τοῦ Ἀριστοτέλους³ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς αὐταρκείας τῆς Πόλεως³.

Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον ἔχομεν τεχνολογικάς προόδους, ἀλλὰ αὐταὶ εἶναι ἐλάχισται, ἐξακολουθεῖ δὲ ἡ παρεχομένη ὑπὸ τῶν δούλων μιῆς δύναμις νὰ κινῆ τὴν παραγωγὴν⁴. Ἐπίσης κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἀναπτύσσεται εὐρύτερον ἡ οἰκονομία, συγκεντρώνονται κεφάλαια καὶ ἐμφανίζεται ἡ τραπεζικὴ ὀργανωμένη πίστις⁵. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ Οἰκονομία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὡς καὶ μετέπειτα ἐπὶ Ρωμαϊκῶν χρόνων ἡ ὑπὸ τοῦ Κάτωνος χαρακτηρισθεῖσα *patrem familias vendarem non emagem esse oportet*.

Κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους συσσωρεύονται ἔτι περισσότερα κεφάλαια καὶ ἀναπτύσσεται ἡ ἀτομιστικὴ οἰκονομία⁶ διὰ νὰ διευρυνθῶσι, σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου, αἱ ἐλεύθεραι ἐγχρήματα συναλλαγῆι⁷ καὶ νὰ ὀργανωθῇ ἔτι περισσότερο ἡ πίστις⁸. Ἡ Ρωμαϊκὴ οἰκονομία ὅμως, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, δὲν ἠδυνήθη νὰ διέλθῃ τὰ ὀρόσημα τῆς δουλοκτητικῆς οἰκονομίας, τὴν δὲ σκέψιν τῶν διαφορῶν συγγραφέων τῆς περιόδου ταύτης ἀπασχολεῖ

1. Κατὰ Ξενοφῶντα ἐκ τῆς εἰρήνης καὶ ἐμπορίας ἡ Πόλις ἐπιτυγχάνει τὴν εὐημερίαν της διότι αὐξάνει τὴν δαπάνην ἣτις ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν αὐξήσιν τῆς εἰσπράξεως ἐμμέσων φόρων. Ὁ Ξενοφῶν προτείνει τὰ ἑξῆς μέτρα πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν πόρων τῶν Ἀθηνῶν : α) τὴν πρόσκλησιν μετοίκων ἵνα καταβάλλουν τὸν μετοίκιον φόρον καὶ συγχρόνως αὐξηθῇ ἡ κατανάλωσις, β) τὴν διευκόλυνσιν καὶ ἀπόδοσιν τιμῶν εἰς ἐμπόρους καὶ ἐργοδότας, γ) τὴν καλυτέραν ὀργάνωσιν τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς, δ) τὴν ταχυτέραν διεξαγωγὴν ἐμπορικῶν δικῶν, ε) τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου, στ) τὴν αὐξήσιν ἀριθμοῦ τῶν δούλων πρὸς ἐντατικωτέραν ἐκμετάλλευσιν τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου (Ξενοφῶντος : Πόροι).

2. Ἀριστοτέλους : Πολιτικά, Ζ', ε I.

3. Ὁ Περικλῆς εἰς τὸν Ἐπιτάφιόν του ὑπερηφάνως λέγει : «Τὰ δὲ πλείω αὐτῆς αὐταὶ ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ καθεστηκυῖα ἡλικίᾳ ἐπηυξήσαμεν καὶ τὴν πόλιν τοῖς πᾶσιν παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην ἀνταρκεσάτην» (Θουκυδίδης : II, 36, 3).

4. C. Barbagallo : *Le declin d'une Civilisation ou la fin de la Grèce Antique*, Paris 1927, σελ. 239.

5. A Carderini : *Nomi di Banche e dei banchieri nell'egitto Greco e Romano* εἰς «*Études Dediées à la Mémoire d'André Andréades*», σελ. 61 κ. ἐπ.

6. Δι' δὲ καὶ ὕμνου τὴν ἀτομικὴν ἰδιοκτησίαν θεωροῦντες ταύτην ὡς *Jus utendi fructu ac abutendi*· ὅπερ δὲν συναντᾶται παρὰ τοῖς ἑλλῆσι συγγραφεῦσι (Λ. Χουμανίδη : *Αἱ Κοινωνικαὶ καὶ μεθοδολογικαὶ βάσεις τῶν οἰκονομικῶν δογμάτων ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῶν*, Ἀθῆναι 1965, Κεφ. Α').

7. G. Salvioni : *Le Capitalisme dans le Monde Antique*, Paris 1906. Ἡ μορφή αὐτῆ τῆς Οἰκονομίας συναντᾶται κατὰ τὸν 1ον μὲ 2ον μ.Χ. αἰῶνα (M. Rostovzel : σελ. 83, 199 καὶ Will Durant : *Histoire de la Civilisation*, Vol VIII σελ. 173).

8. A. Carderini : *op. cit.*

ἢ γεωργία καὶ αἱ ἐργεῖαι σχέσεις, αἱ ἐκ τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος παραγωγῆς προκύπτουσαι.

Ἐπὶ Ρώμης, συνεπῶς, ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις συνδυάζεται κυρίως μὲ τὴν γεωργίαν, δι' ἣ καὶ διάφοροι συγγραφεῖς καὶ αὐτοκράτορες υἰοθέτησαν διάφορα μέτρα σχετικὰ μὲ τὴν γεωργίαν. Οὕτω ὁ Κάτων ὁ πρεσβύτερος εἰς τὸ ἔργον του *De agricultura* πλὴν τῶν ἐπὶ τῆς γεωργίας ὑποδείξεων του, ὑποστηρίζει ὅτι μία καλὴ ὁδὸς ρίπτει τὸ κόστος μεταφορᾶς τῶν προϊόντων. Ὁ Κολλουμέλας εἰς τὸ ἔργον του *De re rustica* ἀναπτύσσει τὰς ἰδέας του πρὸς παραγωγὴν τῆς γεωργίας, ὁ δὲ Πλίνιος, ἐκκινῶν ἐκ τοῦ ὅτι τὰ λατιφούντια καταστρέφουν τὴν Ἰταλίαν, ὑποδεικνύει διάφορα μέτρα πρὸς παραγωγὴν τῆς γεωργίας.

Ἐπίσης ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ υἰοθέτησε ἀγροτικὰς μεταρρυθμίσεις καὶ ἡλάττωσε τὸ ἐπίπεδον τοῦ τόκου κλπ.¹, οἱ δὲ αὐτοκράτορες Νέρβας καὶ Τραϊανὸς προέβησαν εἰς διαφόρους ἀγροτικὰς μεταρρυθμίσεις, ἐνισχυούσας τὴν γεωργίαν. Ὁ Σεπτήμιος Σεβήρος προσεπάθησε νὰ ἀυξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν μικροκαλλιεργητῶν², πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς, καὶ ἐφήρμοσε πρόγραμμα ἀναγκαστικῶν ἔργων (*munera et honoribus*)³, ὁ δὲ Διοκλητιανὸς ἐφήρμοσεν αὐστηρὸν παρεμβρατισμὸν τοῦ κράτους χάριν τῆς Ρωμαϊκῆς οἰκονομίας⁴.

Ἀπὸ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος ἤρχισαν αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων⁵ αἵτινες ἀπὸ τοῦ 3ου ἰδίᾳ αἰῶνος ἀνεστάτωσαν τὸν οἰκονομικὸν βίον ὅστις ὑπέστυ, σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολὴν διὰ τὰ ἐμφανισθῆ ἢ δουλοπαραοικία.

Μεταξὺ 9ου καὶ 11ου αἰῶνος ἔχομεν νέκρωσιν τῆς οἰκονομίας τῆς Δύσεως⁶ ἣτις συμπίπτει μὲ τὸ φεουδαλικὸν καθεστῶς, ἥτοι τὸν θρῦμματισμὸν

1. A. Piganiol : *L'impôt du Capitation sur le Bas Empire*, Paris 1916 καὶ *Histoire de Rome*, Paris 1939.

2. M. Rostovzel : *ἔθ' ἄνωτ.* σελ. 465.

3. M. Rostovzel : *ἔθ' ἄνωτ.* σελ. 470, ἐπίσης περὶ Σεβήρων εἰς V. Macchiero : *L'Impero Romano nell'Eta dei Severi, il Sistema Economico* εἰς «*Rivista di Storia Antica*» (10) 1905, σελ. 201-235 καὶ 1906, σελ. 255-291. A. Carderini : *I Severi, la crisi dell'Impero Romano nell' III Secolo*, Bologna 1949. Καὶ E. Gable : *Progetti di riforme Economiche e fiscali in uno storico dell' Eta dei Severi* εἰς *Studi in Onore di Amintore Fanfani*, Milano 1962. Vol. I, σελ. 60-62.

4. L. Cioli : *Histoire Économique*, Paris 1934, σελ. 72 κ.έπ. Καὶ M. Rostovzel : σελ. 455, 603 κ.έπ.

5. L. Halphen : *Les Barbares*, Paris 1948. L. B. Bury : *The Invasions of Europe by the Barbarians*, London 1928. F. Lot : *La fin du Monde Antique et le debut du Moyen age*, Paris 1927. P. Villari : *Le Invasioni Barbariche in Italia*, Milano 1928. H. Humbert : *Les Germains*, Paris 1952.

6. J. Calmette : *La Société Féodale*, Paris 1925. M. Bloch : *La Société Feodale* Paris 1939-1940, Vol. I-II. P. Vinogradof : *Feudalism* εἰς *Cambridge Medieval History* vol. III. F. Ganshof : *Qu'est ce que la feodalité?* Bruxelles 1957. Τὸ Βυζάντιον οὐδέποτε ἐγνώρισε τὴν νέκρωσιν ταύτην, διότι παρὰ τὴν γεωργίαν παραλλήλως ὑπῆρχε

τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τὸν ἐξαχροτισμὸν τῆς οἰκονομίας, τὴν αὐτάρχειαν κλειστοῦν Οἰκονομίαν τοῦ Πύργου, τὸν μαχρασμὸν τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τὴν σχεδὸν ἐλλείψιν τοῦ νομισματός εἰς τὰς ἐλαχίστας συναλλαγὰς. Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις αὐτάς ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις δὲν ὑφίστατο οὔτε κἂν ὡς φαντασία. Δι' ἣ καὶ οἱ διάφοροι συγγραφεῖς τῶν Μέσων Χρόνων ἔχουν ἀπόψεις τελείως ξέναι πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι, προσέτι, ἐξετάζουσιν, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα ὡς μέρος τοῦ γενικωτέρου ἠθικοῦ προβλήματος ἔχοντες ὡς γνώμονα τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν, ἐπὶ πλέον δὲ ἐπιηρεάζονται καὶ ἀπὸ τὰς ἀριστοτελείους ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς ἀντιλήψεις. Οὕτω καταδικάζεται τὸ ἐμπόριον ὡς κερδοσκοπικόν (*nullus christianus debet esser mercator*) καὶ ἡ τοκολῆψία, προτάσσεται δὲ εἰς πᾶσαν οἰκονομικὴν πράξιν ἡ δικαία τιμὴ (*justum pretium*)¹.

Μεταξὺ ἡμῶν 11ου καὶ 13ου αἰῶνος ἐπέργεται ἡ ἀρύπνισις τῆς Οἰκονομίας² ἀναπτύσσονται αἱ πόλεις καὶ ἀναδεικνύονται τὰ ἀστικά ἐπαγγελματικά, διὰ τὴν ἀποκρίσιν ἰσχύος ἢ ἀστικῆς τάξεως καὶ τὴν μεταβληθῆ καὶ ἡ κυριαρχήσασα κατὰ τὸν Μεσαίωνα νοσοτροπία, ὥστε νὰ εἰσέλθῃ ἡ Οἰκονομία καὶ ἡ ἐπὶ τῆς οἰκονομίας σκέψις εἰς νέαν ὁδόν. Εἰς τοῦτο συνέτεινον ἡ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν ἀνάδειξις τῶν Ἑθνικῶν Κρατῶν, αἱ τεχνολογικαί, ἐπιστημονικαὶ καὶ γεωγραφικαὶ ἀνακαλύψεις, ἰδίως ἡ τῆς Νέας Ἡπείρου μετὰ τὴν ἐξ αὐτῆς ἄρδουσαν τῶν πολυτίμων μετάλλων, ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδρασις τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ἡ θρησκευτικὴ μεταρρυθμισις ἧτις ἀντετάχθη εἰς τὴν περὶ ἐμπορίου κυριαρχήσασαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα νοσοτροπίαν.

Αἱ περιπέτειαι τοῦ Marco Polo³ ἐξῆλξαν τὴν ἀνθρωπίνην φαντασίαν πρὸς τὰς ἀγνωστούς χώρας καὶ τὰς περιπετειὰς πρὸς ἐξέυρεσιν νέων πηγῶν πλούτου. Τὸ πρὸς ἀνατολὰς ταξίδιον διὰ ξηρᾶς ἦτο πολυδάπανον, ἡμποδίζετο

καὶ ἐμποροκρατικὴ δραστηριότης, ὑπαίθετος δὲ καὶ πόλις συνεδέοντο δι' ἐγγρημάτων συναλλαγῶν. Περὶ τούτων εἰς Α. Χουμανίδη : Ἡ Οἰκονομία τῆς Μεσογείου ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1965, σελ. 324 κ.ἐπ. Α. Δ. Σίδερι : Ἡ Οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1947. Π. Δερτιλῆ : Ἱστορία Οἰκονομικοῦ Βίου, Ἀθῆναι 1966, Κεφ. ΙΑ' καὶ Α. Fanfani : Storia Economica d' Italia, Milano 1955, σελ. 65.

1. Α. Fanfani : Le origini dello spirito capitalistico in Italia εἰς «Vita e Pensiero», Milano 1933. A.E. Monroe : Early Economic Thought, London 1924. A.O' Brian : Essay on Medieval Economic Thought, London 1920, V. Brants : Esquisse des théories économiques professées par les écrivains des XIII et XIV siècles. Louvain 1895. G. Barbieri : Il pensiero economico dell'Antichità alla Scolastica, Bari 1960. Α. Χουμανίδη : Αἱ Κοινωνικαὶ καὶ Μεθοδολογικαὶ βάσεις τῶν οἰκονομικῶν δογμάτων τῆ ἐξελίξει αὐτῶν, Ἀθῆναι 1965., σελ. 40 κ.ἐπ.

2. L. Halphen : L'essor de l'Europe XI-XIII siècle, Paris 1948 καὶ Α. Χουμανίδη : Ἡ Οἰκονομία τῆς Μεσογείου, σελ. 501 κ.ἐπ.

3. M. Polo : Il Milione, ed. Firenze 1928.

δὲ ἀπὸ διαφόρους κινδύνους οἱ ὁποῖοι ἐνεφώλευον ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν, διὰ τοὺς ἐξορισμῶντας πρὸς θήρυσιν πλοῦτου ἐμπόρους. Ἡ προέλασις ἐξ ἄλλου τῶν Τούρκων εἶχεν ὡς συνέπειαν ἢ ἀπὸ Νότου καὶ δὴ ἢ ἀπὸ Σουέζ, ἀρχαϊκῆς Χερσονήσου καὶ πρὸς Ὀρμούζ δι' Ἰνδίας κατευθυνομένη ὁδὸς νὰ ἀποκλεισθῇ. Οὕτω ἤρχισαν αἱ ἀπὸ θαλάσσης προσπάθειαι διὰ τὴν ἀνακάλυψιν νέων ἰσθμῶν καὶ εἰς τοῦτο ὑπεβοήθησαν αἱ ἐπὶ τῆς ναυσιπλοΐας γνώσεις καὶ τὸ ἱστοφόρον. Ἐκινήσαντες πρὸς Δυσμὰς καὶ Ἀνατολὰς, οἱ τολμηροὶ ποντοπόροι, ἐπέτυχον οὐχὶ μόνον τὴν διάνοξιν νέων ὁδῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνακάλυψιν νέων κόσμων. Ὅσον δὲ αἱ ἀνακαλύψεις αὗται προώδευον τόσον διωργανοῦντο παράτολμα ταξίδια καὶ τόσον περισσότεραι τοποθετήσεις ἐγένοντο ἐπὶ θαλάσσιων ἐπιχειρήσεων.

Ἡδὲ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος ἤρχισαν αἱ θαλάσσιαι ἐξερευνήσεις¹ μὲ πρώτους ποντοπόρους τοὺς γενουάτας Doria καὶ ἀδελφοὺς Vivaldi, οἵτινες διελθόντες τὸ Γιβραλτάρ ἐναυάγησαν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Σενεγάλης. Τὸ 1291 ὁ Ugolino Vivaldi, υἱὸς ἐνὸς ἐκ τῶν ναυαγισάντων ἀδελφῶν, προσπάθησας νὰ ἀναύρη τοὺς ἀπολεσθέντας ἐναυάγησεν εἰς Μαρόκκον διὰ νὰ διακοπῇ ὁ πλοῦς του.

Τὸ 1375 ὁ γενουάτης ἱππότης Lancelotto Molocelli ἐφθάσε εἰς Καναρίους νήσους αἵτινες ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ στέμματος τῆς Καστίλης, ἐνῶ αἱ Ἀζόραι περιῆλθον εἰς τὴν Πορτογαλίαν ἔτι καὶ ἀνέλαβε τὴν πρωτοπορίαν, ὡς θαλάσσια δυνάμεις. Ὑπὸ τὴν ὄθησιν τοῦ βασιλέως τῆς Πορτογαλίας Ἐρρίκου τοῦ ποντοπόρου, ὁ γενουάτης Antonio da Noli μὲ τὸν Πορτογάλον Gomez ἀνακάλυψεν τὰς νήσους τοῦ Περσίνου Ἀκρωτηρίου. Μὲ τὴν κατακτήσιν δὲ τῆς Χουσῆς Ἀκτῆς (1471) ὁ ἀρδευθεὶς πλοῦτος ἐπὶ ἔρχισε τὴν ἐπιθυμίαν πρὸς μεγαλυτέρας ἐξερευνήσεις. Οὕτω τὸ 1481 θαλάσσιοι ἐξερευνηταὶ φθάσαν εἰς Ἰσημερινόν, καὶ τὸ 1487 ὁ Bartolomeo Diaz διέρχεται τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδος ἐνῶ ὁ Vasco de Gama ἀνέλαβε νὰ προχρησῇ καὶ πέραν αὐτοῦ. Οὕτω τὸ 1498 ὁ De Gama ἀπεβιβάσθη εἰς Καλικούταν διὰ νὰ συμπληρωθῇ πρὸς ἀνατολὰς ὁ ἤδη θρίαμβος τοῦ Cristoforo Colombo πρὸς Δυσμὰς, μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς Νέας Ἡπείρου (1492).

Τὸ ἔργον τοῦ Vasco de Gama καὶ τοῦ Κολόμβου συνέχισαν διάφοροι ἄλλοι ποντοπόροι ὡς ὁ ἐκ Πορτογαλίας ὀρμηθεὶς Cabral ὁ ὁποῖος τὸ 1500 ταξιδεύων πρὸς Δυσμὰς καὶ διελθὼν τὸ Πράσινον Ἀκρωτήριο ἐφθάσεν εἰς Βέρα Κρούζ, τὴν μετέπειτα Βραζιλίαν καὶ ὁ Americo Vespucci ὅστις ἔδωκε εἰς τὴν Νέαν Ἡπείρον τὸ ὄνομά του (1503). Ὁ Balboa τὸ 1513 διέρχεται τὸν ἰσθμὸν τοῦ Παναμᾶ διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν Εἰρηγικὸν Ὠκεανόν. Ὁ Cortes κατακτᾷ τοὺς Ἀζτέκους τοῦ Μεξικῶ καὶ ὁ Pizarro τοὺς Τελτέκους καὶ

1. P. Bonfante : Storia del Commercio (Parte Seconda) Milano 1938. A. Fanfani : Storia Economica, σελ. 324 κ.ε.π. H. Heaton : Economic History of Europe, ἐκδ. 1963 N.Y. σελ. 234 ἐπ.

Ίνκας τοῦ Περού (1519-1522). Ὁ Magellano διέρχεται τὸ ἀκρωτήριο Χόρν (1519) καὶ ὁ γενουάτης Giovanni Gabotto (1497) λαβὼν τὴν ἀγγλικὴν ἰθαγένειαν ἐκκινεῖ ἐξ Ἀγγλίας, ταξιδεύων βορειοδυτικῶς, ἕνα φθάσῃ εἰς Ἰνδία, διὰ τὴν ἀνακαλύψῃ τὸν κόλπον τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου τὸν ὁποῖον ἀργότερον ἐξερεύνησε ὁ γάλλος Jacques Cartier (1534). Ὁ υἱὸς τοῦ Cabotto Σεβαστιανὸς περὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος προσπαθεῖ καὶ αὐτὸς νὰ ἐπιχειρήσῃ παρόμοιον τόλμημα, ταξιδεύων βορειοανατολικά. Τὰ σχέδια τούτων ἐφαρμόζονται ὑπὸ τῶν Ὀλλανδῶν (1553) ὥστε νὰ ἀνακαλυφθῇ ἡ Λευκὴ Θάλασσα καὶ δι' αὐτῆς ἡ νέα πρὸς Ρωσίαν ὁδὸς ἥτις ἐνίσχυσε περισσότερο τὸ μετ' αὐτῆς ἐμπόριον. Διὰ λογαριασμόν δὲ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας ὁ Ἰταλὸς Verazzano, μεταξὺ 1524 καὶ 1526, ἐξερευνᾷ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς ἀπὸ Καρολίνας εἰς Νέαν Σκωτίαν. Καὶ ἕτεροι ποντοπόροι ὡς ὁ Frobisher (1576), ὁ Davis (1585-1587), ὁ Hudson (1610-1611), ὁ Baffin (1616) κ.ἄ. συνέχισαν τὰς ἐρεῦνας των ἐπὶ τῶν ἤδη ἀνακλυφθέντων νέων χωρῶν, εἴτε πρὸς ἐξερεύνησιν νέων, ὡς τοῦτο συνέβη μετὰ τὸν Ἰταλὸν Verazzano, ὁ ὁποῖος μεταξὺ 1524-1526 ἐξερεύνησε τὰς μεταξὺ Καρολίνας καὶ Νέας Σκωτίας ἀκτὰς.

Διὰ τῶν ἐξερευνήσεων τούτων ἀναδεικνύονται εἰς τὸν Παλαιὸν Κόσμον νέα κέντρα ἐμπορίου ὡς ἡ Λισσαβὼν, ἡ Σεβίλλη, ἡ Ἀμβέρσα. τὸ Ἄμστερνταμ, τὸ Λονδίνον. Ὑπὸ τὰς νέας δὲ αὐτὰς προϋποθέσεις ἡ Μεσόγειος ἐπικύψε νὰ διαδραματιζῆ τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον κατεῖχε μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος. Ἐξ ἄλλου ὁ σουσουλμανικὸς κόσμος, μετὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ ἐπέκτασιν, διέσπασεν ἐκ νέου τὴν ἐνότητά της, ὥστε κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὑποχωροῦσα ἡ Μεσόγειος παρεχώρησε τὴν πρώτην θέσιν εἰς τοὺς Ὀκεανούς¹.

Αἱ ἀνακαλύψεις ὁμοίως τῶν νέων χωρῶν εἶχον ὡς συνέπειαν καὶ τὴν ἀρδύσιν τοῦ ἐξ αὐτῶν προερχομένου πλοῦτου καὶ τὴν ἐκ πολυτίμων μετάλλων ἐπαύξησιν τῶν ἐξ αὐτῶν ἀποθεμάτων τῆς γηραιᾶς Ἠπείρου.

Προσέτι αἱ ἀνακαλύψεις διήνοιξαν οὐχὶ μόνον νέας ὁδοὺς καὶ προσέφερον νέας πηγὰς πλοῦτου, ἀλλὰ καὶ προσέφερον διεξόδους δι' ἀποικιοποιήσεις. Αἱ ἀποικίαι εἶναι αἱ βάσεις ἐξορμήσεως διὰ νέας ἀποικίας καὶ αἱ βάσεις ἀνεφοδιασμοῦ τῶν μητροπόλεων. Πρὸς ἀποικιοποιήσεις στρέφεται κατὰ συνέ-

1. Ὁ Braudel θεωρεῖ τὸν 16ον αἰῶνα γενικῶς ὡς περίοδον παρακμῆς τῆς Μεσογείου (F. Braudel : La vita economica di Venezia nel secolo XVI εἰς Τόμον I La Civiltà Veneziana del Rinascimento, Firenze 1959. Καὶ ὁ Luzzatto ἐπίσης δέχεται ὅτι ἡ παρακμὴ τῆς Μεσογείου συμπίπτει μετὰ τὴν παρακμὴν τῆς Βενετίας ἐξ αἰτίας τῆς ἐξαπλώσεως τῶν Τούρκων Ὀθωμανῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος (G. Luzzatto : Storia di Venezia del XI al XVI secolo, Firenze 1961 καὶ εἰς A. Fanfani : Nuove vedute della decadenza di Venezia εἰς Storia Economica della Serenissima εἰς Economica Storia, 1962 N° 4, σελ. 56-61.

πειαν ἢ προσοχή τῶν ἡγεμόνων καὶ τὴν ὀργάνωσιν τούτων ἀναλαμβάνουσιν ἐταιρεῖαι ὑπὸ κρατικὸν ἔλεγχον.

Μεταξὺ 16ου καὶ μέχρι καὶ ἐνὸς μέρους τοῦ 17ου αἰῶνος αἱ τιμαὶ ἀνέρχονται ὥστε νὰ ἔχωμεν ἐπανάστασιν τῶν τιμῶν¹, καὶ τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν εἰσροὴν τῶν πολυτίμων μετάλλων. Οὕτω μεταξὺ 1503 καὶ 1660 εἰσῆχθησαν εἰς Ἰσπανίαν 16.886.815 χιλιόγραμμα ἀργύρου καὶ 181.333 χρυσοῦ. Εἰς δὲ τὴν ἀπὸ τοῦ 1570 ποσότητα τοῦ ἐξορυσσομένου εἰς Εὐρώπην ἐτησίως ἀργύρου προστίθεται τριπλασία ποσότης ἐξ Ἀμερικῆς καὶ εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1503 ποσότητα χρυσοῦ τὸ ἐν πέμπτον ταύτης². Οὕτως αἱ τιμαὶ ἀνῆλθον εἰς τὸ διπλάσιον καὶ μέχρι τοῦ τριπλασίου καὶ πλέον, κυρίως δὲ ἐξ αὐτῆς τῆς νομισματικῆς ἀνωμαλίας ὑπέφερε περισσότερον ἢ Ἰσπανία καὶ ὀλιγώτερον ἢ Σουηδία^{3,4}. Ἐκ τῆς ὑψώσεως ταύτης τῶν τιμῶν οἱ γαιωκτῆμονες ἐπωφελήθησαν, περισσότερον δὲ τούτων οἱ ἀσχολούμενοι μὲ διαφόρους συγκυριακὰς ἐπιχειρήσεις, ὅμως ἐζημιώθησαν οἱ ἔχοντες σταθερὰ εἰσοδήματα καὶ οἱ ἐργαζόμενοι τῶν ἰσπίων οἱ μισθοὶ δὲν ἠκολούθησαν τὴν ὑψώσιν ταύτην τῶν τιμῶν⁵.

Παρὰ τὴν ἐπανάστασιν ταύτην εἰς τὰς τιμὰς ἔχομεν καὶ τὴν πρώτην βιομηχανικὴν ἐπανάστασιν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς τεχνολογικὰς ἐφαρμογὰς.

Ἡδὲ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος εἰσάγονται αἱ ἐκ τῶν Ἀράβων ἐφευρέσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραγωγὴν σιδήρου καὶ χάλυβος. Οἱ Γερμανοὶ προσθεύουσιν εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν μεταλλείων χαλκοῦ, ἅτινα εὐρίσκονται εἰς Νότιον Γερμανίαν, ἐνῶ τοιαῦτα μεταλλωρυχεῖα συναντῶμεν ἐπίσης εἰς Οὐγγαρίαν, Σουηδίαν καὶ Ἀγγλίαν. Ἡ παραγωγή, ἄλλωστε τῶν πυροβόλων ὅπλων οὐχὶ μόνον ἐβελτίωσε καὶ τὸν τρόπον παραγωγῆς των, διὰ τῆς ἐξελιξέως τῶν μεθόδων καὶ μηχανῶν παραγωγῆς των, ἀλλὰ καὶ τὰς βιομηχανικὰς παραγωγῆς ὀρειχάλκου καὶ σιδήρου⁶.

1. A. Fanfani : *Indagini sulla Rivoluzione dei Prezzi*, Milano 1940. J. Hamilton : *American treasure and price Revolution in Spain*, Cambridge 1934. H. Hansen : *Recherches et Documents sur l'histoire des Prix en France 1500 a 1800*, Paris 1936. J. Nef : *Prices and Industrial Capitalism in France and England 1540-1640* εἰς *Economic History Review* 1937.

2. A. Fanfani : *Stotia Economica*, σελ. 333.

3. E. Heckscher : *Economic History of Sweden*, Cambridge 1954, σελ. 77.

4. Ἀντιθέτως ὅμως εἰς Φλωρεντίαν καὶ Βέλγιον ὑπῆρξε ἀνάσχεσις εἰς τὴν ἀνοδὸν ταύτην τῶν τιμῶν ἕνεκα τῆς ἀντιδράσεως τῶν συντεχνιῶν των. (G. Parenti : *Prime Ricerche sulla «Rivoluzione dei Prezzi»* a Firenze, Firenze 1939, σελ. 226 καὶ C. Verlinden : *Mouvements des Prix et des Salaires en Belgique au XVI siecle* εἰς *Annales*, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1955, σελ. 192.

5. A. Fanfani, ἔθ' ἄνωτ. σελ. 335.

6. Κατὰ Sombart ἡ παραγωγή κατὰ μᾶζαν ὀφείλετο εἰς τοὺς συγνοὺς πολέμους αἰτίαις συνέτεινον εἰς τὴν ἀνδρωσιν τῆς βιομηχανίας (W. Sombart : *Krieg und Capitalismus*, München 1913, ἀναφ. ὑπὸ A. Fanfani, εἰς *Storia Economica*, σελ. 320). Ἀντι-

Πρὸ τοῦ 1300 ἀντικαθίστανται τὰ παλαιὰ ὑδραυλικά ὥρολόγια διὰ τῶν μηχανικῶν τοιοῦτων διὰ τὴν ἀναπτυχθῆναι καὶ τὰ σχετικὰ μέσα παραγωγῆς των. Ἐπίσης ὁ ὑδραυλικὸς τροχὸς ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος ἀποτελεῖ τὴν περιττέρω ἐξελίξιν τῆς διὰ τοῦ ἀέρος παραγομένης δυνάμεως καὶ εἶναι ὁ προτομῆς τῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν δι' ἀτμοῦ τρικύτην¹. Οὕτω πρὸς ἐπαύξεισιν τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζώων εἰς τὸ ἔργον τῆς παραγωγῆς, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὑπεισῆλθεν ἡ ὑδραυλικὴ ἐνέργεια προσερχομένη ἐκ τῶν ὑδατοπτώσεων καὶ τῆς ροῆς τῶν ποταμίων ὑδάτων.

Ὁ Leonardo da Vinci (1452-1519) μᾶς κατέλιπε διάφορα σχέδια σχετικῶς μετὰ τὰς ὑπαρχούσας μηχανὰς ὡς ἐπίσης καὶ ἐκείνας τὰς ὁποίας ἡ γονιμοπάτη φαντασία τοῦ συνέλαβε πρὸς ἐφαρμογὴν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ. Οὕτω πληροφοροῦμεθα περὶ τῶν τοιμηρῶν ἐπιδιώξεων τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς τεχνικῆς προσπάθειάς των, ὡς ἐπίσης καὶ περὶ τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν εἰς τὴν βιομηχανίαν. Μηχανὰς μεταξίης, τουρμπινῶν, μηχανὰς τυποβαφικῆς, κλωστικῆς καὶ ὑφαντικῆς μηχανὰς, μηχανὰς πρὸς κατασκευὴν ὀπλῶν, κλπ.² Ἐπίσης ἔργον μηχανὰς «Gim-Mill» (κίλινδρον γυαλέως) ἐν Ἀγγλίᾳ, ἐπὶ δὲ Ἑρρίκου Δ' (1598-1610) γίνεταί εἰς Γαλλίαν βιομηχανικὴ παραγωγὴ κομβίων καὶ μηχανῶν χρησιμοποιουμένων διὰ τὴν ἐλίξισιν τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χαλκοῦ. Εἰς Φλάνδραν ἐπίσης χρησιμοποιούνται μηχαναὶ διὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα καὶ τὴν καλτοβιομηχανίαν, εἰς δὲ τὴν Ἰταλίαν μηχανοποιεῖται ἡ παραγωγὴ μεταξωτῶν³. Ἐπίσης κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἀρχὰς 17ου αἰ. πρωτόγονοι μηχαναὶ διὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ ἐκ ζαχαροκαλάμου προϋόντος εἰσάγονται εἰς τὰ φερνιστήρια τοῦ Ἀμβούργου, τῆς Ἀμβέρσης καὶ τοῦ Λονδίνου ἀνδεικνύοντα δὲ βιομηχανίαι καπνοῦ, ὥρολογίων, σοκολάτας καὶ κλωσῶν⁴.

Αἱ γεωγραφικαὶ ἀνακαλύψεις καὶ αἱ τεχνολογικαὶ ἐφαρμογαὶ ἐπέφερον μεταβολὴν εἰς τὰς συνθετάς τῆς καταναλώσεως, ἡ δὲ ἀνεπτυγμένη ἐμπορικὴ δραστηριότης καὶ ἡ γυξίμενη βιομηχανικὴ παραγωγὴ εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐμφάνισιν μεγάλων ἐταιρειῶν καὶ τὴν προσερχομένην κατὰ μάζαν τῶν ἀγαθῶν εἰς τὴν ἀγοράν.

Ἔστων ἀποφῆν ὑπεστήριξεν ὁ J. Nef διατυπώσας τὴν θέσιν ὅτι αἱ περίοδοι εἰρήνης κατὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα συνέτενον διὰ τὴν συσσώρευσιν τοῦ κεφαλαίου καὶ τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον (J. Nef, La guerre et le progrès humain, Paris 1954).

1, 2. M. M. Knight : Introduction to modern Economic History, σελ. 48, 59.

3, 4. A. Fanfani : Storia Economica, σελ. 396. U. Ferti : Storia della Tecnica Firenze 1949. H. Heaton : σελ. 314. Περὶ τῶν τεχνολογικῶν προόδων καὶ εἰς A. P. Usher : An Introduction to the Industrial History of England, New York 1919 καὶ P. Mantoux : The Industrial Revolution in the Eighteenth Century. Ἐκδ. II, Τμῆμα II, Κεφ. I D. C. Coleman : Technology 1500-1700 εἰς Economic History Review XI, 1959, σελ. 506-514.

Υπό τὰς συνθήκας αὐτὰς ἠνδρώθη ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἐξήρτησε τὴν γεωργίαν ἐπιπερισσότερον ἀπὸ τὴν ἀγοράν, ὥστε ἡ γεωργία νὰ καταστῆ θεράπων τῶν ἀναγκῶν τῶν μεγάλων ἀγορῶν καὶ τοῦ κεφαλαίου. Τὸν συντέλεστέον τοῦτον τῆς οἰκονομίας προσέφερον διὰ τοποθετήσεως εἰς τὴν γῆν οἱ πλουτίζοντες ἀσπὸι τῶν πόλεων, ὥστε νὰ ἐμπορικοποιηθῇ ἐπιπερισσότερον ἡ ὑπαίθρος, ἐνῶ οἱ γαιοκτῆμονες μὲ τὴν σειρὰν τῶν προέβαινον εἰς τοποθετήσεις ἐπι ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς τὸ κεφάλαιον ἐκάλυψε τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα καὶ κατέστη ἡ δεσπόζουσα δύναμις πρὸς τόνωσιν τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν. Ὁ μικρέμπορος κατέστη μακρῆμπορος καὶ οὗτος μεγάλῃ ἐμπορικῇ ἐταιρείᾳ ἤτις προσέλαβε μορφήν μονοπωλίου, ἥτις δὲ ἡ μορφή αὕτη ἐμπορίας ἀναγκαστικὰ διὰ τὰ Ἐθνικὰ Κράτη τὰ ὅποια ἐπεξήρτησαν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ κίνδυνοι ἐμπορίας τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦσαν μεγάλοι, ὥστε νὰ καθίσταται ἀπαραίτητος ἡ ὑπὸ ἰσχυρῆς οἰκονομικῆς μονάδος διεξαγωγή τῶν ἐπιχειρηματικῶν ἔργων.

Οὕτω μετὰ τὸν 16ου καὶ 17ου αἰῶνος ὑπήρχον μεγάλα ἐταιρείααι αἵτινες εἶχον τὸ μονοπωλίον διαφόρων περιγῶν, τὴν δὲ ἐνκντίον τῶν ἐμπόρων μονοπωλητῶν θέσιν θὰ συναντήσωμεν κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα καὶ κυρίως κατὰ τὴν δευτέραν βιομηχανικὴν ἐπανάστασιν (1760-1820) ὅποτε ἐφαρμόζονται νέαι μέθοδοι παραγωγῆς ἀποκλείουσαι, ὡς ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀντιστάσεως ἐπι συναγωνιστικῶν πλεονεκτημάτων¹.

Αἱ καρδοσκοπικαὶ πράξεις καὶ τυχοδιωκτικαὶ ἐπιχειρήσεις, αἵτινες ἀποτελέσαν αἰτίαν συσσωρεύσεως κινήτου πλούτου, καὶ χρηματικῶν κεφαλαίων, πρὸς τοποθέτησιν, ἐπενώθησαν καὶ ὑπὸ τῶν νέων ἰδανικῶν περὶ ζωῆς τὰ ὅποια ἐχάλευσαν ὁ οὐμανισμὸς καὶ ἡ θρησκευτικὴ μεταρρυθμισίς.

Αἱ περὶ ἀτόμου ἀντιλήψεις καὶ ἡ ἀνακρίωσις τοῦτου ὡς παράγοντος πρωτοβουλίας εἶχον καὶ τὰ ἀνάλογα ἀποτελέσματα εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν.

Κατὰ τὸν Μεσσίωνα μέχρις ἐπι καὶ τῶν αἰῶνων 14ου καὶ 15ου ἕνεκα τοῦ κυριαρχούντος δόγματος οὐδέποτε ὁ ἀτομισμὸς συνήρτησε ὡς κοινωνικὴ δύναμις. Ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος ὅμως ἡ νοσοτροπία προσεφρόσθη πρὸς τὰ νέα ἰδανικὰ τὰ ὅποια ἐκαλλιέργησεν ἰδιαιτέρως ἡ θρησκευτικὴ μεταρρυθμισίς ἣτις ἔσχε τοιαύτην ἐπίδρασιν ὥστε νὰ μεταβληθῇ ἡ ἐπι τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος νοσοτροπία.

Οἱ Λούθηρος (1483-1546) καὶ Καλβῖνος (1509-1564) διδάσκουν ὅτι αἱ καρδοσκοπικαὶ πράξεις δὲν δύνανται νὰ ἀποτελέσουν αἰτίαν ἀμφισβητήσεως, τῆς προσγλώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Οὕτως, ἡ ἐνεργὸς μετάνοια καὶ ἡ ἀσκητικὴ ἐγκαρτέρησις, ἡ περιλαμβανομένη εἰς τοὺς «Ψαλμοὺς» τοῦ Δαυὶδ, ἣτις ἐπηρεάσε τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἐγκαταλείπονται. Ὁ Καλβῖνος διεκήρυσεν ὅτι ὁ ἐπιτυγχάνων εἰς τὴν ζωὴν

1. E. Roll : A History of Economic Thought, ἐλλ. μετ. σελ. 50.

είναι άρεστός εις τόν Θεόν και ή θέσις αύτη εύρίσκει ιδιαιτέραν άπήχχισιν εις Σαξωνίαν όπου πλούσιαι οίκογένειαι συγκεντρώνουσαι κεφάλαια εύνοούνται από την διδασκαλίαν ταύτην του Καλβίνου δια να αναπτύξουν έλευθέρας τή κερδοσκοπικόν των πνεύμα τὸ όποιον συνδυάζουν με την ήθικοθρησκευτικήν του δικαιολόγησιν ¹.

Ούτω με την θρησκευτικήν μεταρρύθμισιν επέρχεται διχχωρισμός μεταξύ θεολογικῶν και οικονομικῶν δοξασιῶν, ή δὲ διστακτικότης, ήτις ύφίστατο όσον άφορᾷ περι την ήθικήν του έμπορίου, εγκαταλείπεται, δια να αντικατασταθῆ από την αντίθετον νοοτροπίαν, ώστε να άνέλθῃ ο πυρετός του έμπορικου πνεύματος και να μεταβληθῆ ο κόσμος εις δραστηρίαν κυψέλην έμπορίου ². Τὸ κέντρον τῆς οικονομικῆς ζωῆς μεταφέρεται από τῆς Μεσογείου εις την Βορειοδυτικήν Εύρώπην, ενώ αἱ διάφοροι Εύρωπαϊκαὶ δυνάμεις αρχίζουσιν

1. M. Weber : Die Protestantische Ethik und der Geist des Capitalismus εις Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik XX, XXI, 1904-1905. Τὰ δύο άρθρα ταύτα επανεδημοσιεύθησαν κατόπιν κριτικῶν και διορθώσεων υπό τὸν τίτλον (Gesammelte Aufsätze zur Religion Sociologie, μετ. Talcont Parsons με εισαγωγήν R. H. Tawney : The Protestant ethik and the spirit of Capitalism, New York 1930. Επίσης πρὸς R. H. Tawney : Religion and the rise of Capitalism, London 1926. Ernst A. Troeltsch : Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt, Munich 1911, άγγλ. μετ. Protestantism and Progress, London 1930. A.A. Berle, G. C. Means : The modern Corporation and private property, New York εις Commerc Claearing House 1952, σελ. 1-9, 18-29, 333-357. Κατὰ τὸν Amintore Fanfani ο καπιταλισμός επέδρασε επί του Καλβινισμού και τοῦτος με την σειράν του επί του καπιταλισμοῦ, ενώ ο καθολικισμός συν τῆ εξέλιξει επέδρασεν επί του προτεσταντισμοῦ θέσις ήθικους φραγμαούς εις τὸν άγχάλινωτον άτομιστικόν εγωισμόν (John Wesley, Latimor). 'Ο Fanfani επίσης δὲν συμφωνεῖ με τὸν Weber διότι οὔτος δὲν παραδέχεται την ύπαρξιν καπιταλιστικοῦ πνεύματος πρὸ του προτεσταντικοῦ σχίσματος. Επίσης ο Fanfani θεωρεῖ ότι εχομεν και προτεσταντικὸν άντικαπιταλιστικὸν πνεύμα (A. Fanfani : Cattolicesimo, Protestantissimo, nella framazione storica del Capitalismo, Milano 1934, σελ. 199, 201).

2. Συγγραφείς τινὲς τοποθετοῦν την εμφάνισιν του καπιταλισμοῦ κατὰ διάφορους εποχάς. Ούτω ο Salvioli τοποθετεῖ τὸν καπιταλισμόν κατὰ την αρχαιότητα (G. Salvioli : Il Capitalismo antico, Bari 1929). 'Ο Marx θεωρεῖ ότι ο καπιταλισμός εμφανίζεται κατὰ τὰ τέλη του 15ου αἰῶνος και τὰς αρχάς του 16ου (K. Marx : Das Kapital, άγγλ. μετ. The Capital, 1954). 'Ο Werner Sombart κατὰ την εποχήν τῆς άνθήσεως του ύφρασματεμπορίου υπό τῶν 'Εβραίων (W. Sombart : Die Juden und das Wirtschaftsleben, Leipzig 1911, άγγλ. μετ. The jews and modern Capitalism, London 1913). 'Ο John Nef θεωρεῖ ότι ο καπιταλισμός όφείλεται εις την ανακάλυψιν και εκμετάλλευσιν τῶν μεγάλων ποσοτήτων άνθρακος κατὰ την πρώτην βιομηχανικήν επανάστασιν (1540-1640) Πρὸς J. Nef : Rise of the British coal Industry 1932 και J. U. Nef : La riforma protestante e l'origine della Civiltà Industriale εις Economia e Storia No 2, 1955, σελ. 143). Τοῦτον άντικρούει ο Fanfani όστις τοποθετεῖ τὸν καπιταλισμόν πρὸ του 1550 (A. Fanfani : Recenti opinioni sulle origini dell' Economia moderna εις Economia e Storia No 3, 1955)

συναγεῖς μεταξύ των πολέμων, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως ἀποφευχθῆ ἡ ἡγεμονία ἐνὸς κράτους ἐπὶ τῶν λοιπῶν καὶ διατηρηθῆ οὕτως ἡ ἰσορροπία διεθνῶς ¹. Δι' ὅ ἡ ἰσχὺς τοῦ Κράτους καὶ τοῦ συνταυτιζομένου με' αὐτὸ ἡγεμόνος βασιλεύει τὰ πνεύματα καὶ πρὸς τοῦτο ἐπιζητεῖται ἡ συσσώρευσις πολυτίμων μετάλλων ἀναγκαίων ὅπως συντηρηθῆ ἡ γραφειοκρατία καὶ ὁ στρατός. Ὑπὸ τὸ κλίμα αὐτὸ ἐμφανίζονται οἱ ἐμποροκράται οἵτινες ἀποβλέπουν εἰς τὴν τελειότεραν διοικητικὴν καὶ οικονομικὴν ὀργάνωσιν τοῦ Κράτους καὶ τὴν πολεμικὴν τοῦ ἰσχύος πρὸς ἐπέκτασιν. αὕτη δὲ εἶναι εἴτε ἡπειρωτικὴ, καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην στρέφονται ἡ Γερμανία, Πρωσσία, Αὐστρία, εἴτε ἀποικιακὴ, ἢ ἀκολουθοῦν αἱ θαλάσσιαι δυνάμεις Πορτογαλία, Ἰσπανία, Ὀλλανδία, Ἀγγλία, Γαλλία.

Ἀκριβῶς δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, τῆς ἰσχύος τοῦ Κράτους τὸ οικονομικὸν πρόβλημα ἀντιμετωπίζεται ὑπὸ τῶν ἐμποροκρατῶν ἐντὸς μιᾶς πολιτικῆς τάξεως, συμπιπτούσης με' τὴν οικονομικὴν τάξιν.

* * *

Κατὰ τοὺς ἐμποροκράτας ὁ ἄνθρωπος παρασύρεται ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα αὐτοῦ συμφέροντα ἅτινα προξενοῦν ἀταξίαν εἰς τὴν οικονομικὴν ζωὴν, δι' ὃ καὶ καθίσταται ἀναγκαία ἡ νόθετησις μέτρων πρὸς λύσιν τοῦ οικονομικοῦ προβλήματος. Ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς νοοτροπίας των προέκυψε τὸ βολονταριστικὸν των δόγμα. ἤτοι τῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὴν οικονομικὴν ζωὴν πρὸς ὀρθολογισμόν ταύτης. Τὸ ὠφελιμιστικὸν ἐνστικτὸν δὲν ἐξετάζεται ὑπὸ τῶν ἐμποροκρατῶν κατὰ πόσον τοῦτο συμβιβάζεται με' τὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ κατὰ πόσον εἶναι ἱκανὸν νὰ διαταράξῃ τὴν πολιτικὴν τάξιν καὶ συνεπῶς καὶ τὴν οικονομικὴν τάξιν. Ὁ δὲ πλοῦτος θεωρεῖται ὡς μέσον οὐχὶ διὰ τὰς ἀπολαύσεις τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ ὡς μέσον χρησιμοποιούμενον διὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ Κράτους ². Δι' ὃ καὶ τὰ μέτρα τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς ἅτινα προέτεινον οἱ ἐμποροκράται ἦσαν τοιαῦτα ὥστε νὰ συνταυτίζετο τὸ συμφέρον τοῦ ἐμπόρου με' τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους ³. Διότι τὸ ἀτομικὸν συμφέρον, ὡς ἰσχυρίζονται, καταστρέφει τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους καὶ δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ συμφέρον τοῦ ἐμπόρου εἶναι τὸ ἴδιον με' ἐκεῖνο τοῦ Κράτους ⁴.

Προσέτι οἱ ἐμποροκράται δὲν ἐνδιαφέρονται διὰ μίαν ἰσορροπημένην τάξιν εἰς τὴν νὰ ἐναρμονίζεται ἡ μεταξὺ τῶν διαφόρων τάξεων ἐξάρτησις, οὔτε

1. H. Pirenne : Economic and Social History σελ. 13 κ.ἐπ.

2. Λ. Χουμανίδης : Αἱ κοινωνικαὶ καὶ μεθοδολογικαὶ βάσεις τῶν οικονομικῶν δογμάτων ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῶν σελ. 14 κ.ἐπ.

3. H. M. Robertson : Aspects of the rise of economic individualism, London 1933, σελ. 66 κ.ἐπ.

4. H. Heckscher : Τόμ. II, σελ. 25, 26. Y.S. Brenner : σελ. 12.

ἀποβλέπουν εἰς τὴν στατικὴν ἰδέαν τῆς παγκοσμιότητος ὡς εἰς τοῦτο κατέληγον οἱ τοῦ Μεσαίωνα στοχασταὶ ἢ εἰς δυναμικὴν τῆς τοιαύτης, ὡς ὑπεστήριζον οἱ ὀπαδοὶ τοῦ φιλελευθέρου κοσμοπολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἀποδέχονται μίαν δυναμικὴν κατάστασιν εἰς τὴν τὰ άτομα ἀποδίδονται εἰς συνεχῆ προσπάθειαν χάριν τῆς συνεχοῦς προσπάθειάς τοῦ Κράτους τοποθετουμένου τοῦτου ἐντὸς μιᾶς σειρᾶς πολεμικῶν προπαρασκευῶν καὶ συζητήσεων, μετὰ τῶν ἄλλων κρατῶν¹.

Οἱ ἐμποροκράται λοιπὸν ἐρευνοῦν τὴν λύσιν τοῦ οικονομικοῦ προβλήματος ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Κράτους τοῦ ὁποῖου προσδιορίζοντες τὸ συμφέρον καταλήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τοῦτο εἶναι ἐν ἐσχάτῃ ἀναλήσει ζήτημα ἰσχύος².

Ὁ Heckscher θεωρεῖ τὴν ἐμποροκρατίαν ὡς «φάσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς» καὶ ὡς «μεῖγμα οικονομικῆς πολιτικῆς καὶ οικονομικῶν ἰδεῶν»³ ὁ Lipson ἐπιμένει ὅτι ἡ ἐμποροκρατία εἶναι ἡ διὰ διαταγμάτων καὶ νόμων ἐξασκηθεῖσα πολιτικὴ καὶ οὐχὶ ἡ νοστροπία τοῦ χρυσοῦδονισμοῦ⁴. Ὁ Coleman θεωρεῖ τὴν ἐμποροκρατίαν ὡς συγκεχυμένην πολιτικὴν ὑπὸ συγκεχυμένον περιβάλλον εἰδικῶν περιστάσεων καὶ ἐποχῶν⁵, ὁ δὲ Schumpeter ἀποφύγει νὰ ὀρίσῃ τοὺς ἐμποροκράτας ὡς Οἰκονομικὴν Σχολήν. θεωρῶν τὴν ἐμποροκρατίαν ὡς τάσιν τῆς ἐποχῆς⁶.

1. Ἀκριβῶς δὲ ἡ πολιτικὴ αὕτη εἶναι ἐκείνη ἣτις κατὰ τὴν γνώμην μου διαφορίζει τοὺς ἐμποροκράτας ἀπὸ τῶν Friedrich von List. Διότι οὗτος μὲν ἐπεζήτη ἐπιρροαμένως ὑπὸ τῶν ἀμερικανῶν Daniel Raymond καὶ Alexander Hamilton, τὴν ἐθνικὴν ἑνώσιν τῶν γερμανικῶν κρατῶν καὶ τὴν προστατευτισμὸν τῆς βιομηχανίας χάριν τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας, ἐκεῖνοι δὲ διὰ σειρᾶς προστατευτικῶν μέτρων τὴν αὐτῆς καὶ τὴν ἐμπορικὴν ὑπεροχὴν χάριν τῆς ἰσχύος τοῦ Κράτους πρὸς στρατιωτικὴν ἀναμέτρῃσιν μετὰ τῶν ἄλλων κρατῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁ Keynes παρρηθεῖ ὅτι αὐτοαὐτὴ ἦτο ἡ πρῆξις τῶν ἐμποροκρατῶν δηλ. νὰ ἐπιδιώκουν οὗτοι τὴν ἰσχὴν τοῦ Κράτους καταλλήλως εἰς τοὺς ἐμπορικοὺς πολέμους (J. M. Keynes : *The General Theory of Employment Interest and Money*, London 1936, ἐκδ. 1951, σελ. 348). Περὶ τοῦ κλίματος τοῦτου τοῦ πολέμου καὶ τῆς φουβίας τοῦ πολέμου εἰς L. Stone : *State control in overseas Trade in 16th Century England* εἰς *Economic History Review* 1949, Vol. XVII, 1947, σελ. 110). Ἡ ἐμποροκρατία ὡς νοστροπία γειννιάζει μὲ τὴν ὑπὸ τῶν βλοκκληρωτικῶν καθεστώτων πολιτικὴν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Μεσοπολέμου (Περὶ τούτων εἰς L. Haney : σελ. 114, 412).

2. J. Mazzei : *Schema di una storia della Politica Economica Internazionale nel pensiero dei secoli XVII, XVIII, XIX*, Torino 1936, σελ. 770-776 καὶ εἰς Y.S. Brenner : *Theories of Economic Development and Growth*, London 1966, σελ. 11.

3. E. F. Heckscher : *Mercantilism*, New York 1931, ed. 1955, Τόμ. I, σελ. 19, 43 κ.ἐπ.

4. E. Lipson : *The Economic History of England the age of Mercantilism*, 1931, ed. London 1947, σελ. XCIV.

5. D. C. Coleman : *Eli Heckscher and the idea of Mercantilism* εἰς *Scandinavian Economic History Review* 1957, Vol. V, σελ. 4 κ.ἐπ.

6. J. Schumpeter : *Epochen der Dogmen und Methoden Geschichte*, 1924, ἐκδ. μετ. Ν. Γαγγουλάτου : *Ἱστορία Οἰκονομικῶν Θεωριῶν καὶ Δογματικῶν*, Ἀθήναι 1943, σελ.

Αἱ ἀνωτέρω ἀπόψεις ἐνέχουν ἄπασα στοιχεῖα ἀληθείας καὶ δίδουν ἀκριτῶς ἀνάγλυφον τὴν μορφήν τῆς ἐμποροκρατίας οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν πλήρη αὐτῆς ἔννοιαν. Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς ταύτης ἡ ἀπόψις τοῦ καθηγητοῦ Fanfani ὅτι ὁ ἐμποροκρατισμὸς ἦτο οικονομικὴ, πολιτικὴ ἀποβλέπουσα πρὸς ὀρισμένον πολιτικὸν σκοπὸν¹ βάσει τοῦ τριπτύχου : πληθυσμὸς - πλοῦτος - ἰσχύς, τοποθετεῖ τὴν ἐμποροκρατίαν ἐπὶ τῆς ὀρθῆς βάσεως². Κατὰ συνέπειαν ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Spengler, καθ' ὃν βασικὸς στόχος τῶν ἐμποροκρατῶν ἦτο τὸ ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον καὶ αἱ μετ' αὐτοῦ συνδεόμεναι ἐξωτερικαὶ οικονομικαὶ σχέσεις τοῦ Κράτους, καὶ οὐχὶ αἱ πολιτικαὶ τῶν ἀποψέως, δὲν εἶναι εὔστοχος³.

Τὸ ἐμποροκρατικὸν δόγμα συνεπῶς ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὴν οικονομικὴν ζωὴν πρὸς ὀρθολογισμὸν τῆς χάρις τῆς ἰσχύος. Ἐν τῇ πράξει ἡ ἐπέμβασις αὕτη καθίστατο εἰς μεγαλύτερα ἔφ' ὅσον θεωρητικῶς ὑπεστήριζον ταύτην οἱ ἐμποροκράται. Τὴν ἐπέμβασιν δὲ αὐτήν, ἥτις καὶ συνδέετο μετὰ τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν, οἱ ἐμποροκράται ἐστήριζον ἐπὶ τῶν ἐξῆς ἐργῶν :

1. Αἱ εἰσαγωγαὶ δέον ὅπως εἶναι ὀλιγώτεραι τῶν ἐξαγωγῶν καὶ τοῦτο ἵνα ὑφίσταται εὐνοϊκὸν ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον. Δι' ὃ καὶ οἱ ἐμποροκράται εἶναι ἀντίθετοι πρὸς πᾶσαν ἰδέαν εἰσαγωγῆς πολιτικῶν ἀγαθῶν ἢ βιομηχανικῶν ἀγαθῶν θέτοντες πρὸς τοῦτο δασμοὺς καὶ ἀπαγορεύσεις εἰσαγωγῆς, ἐνῶ εἶναι ὑπὲρ τῶν ἐξαγωγῶν ἐλαττώνοντες τὰ τέλη, ἐξαγωγῆς θέτοντες βραβεῖα ἐξαγωγῆς κλπ.

2. Ἡ ναυτιλία δέον ὅπως ὑποστηρίζεται ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἄλλοις, διότι ἀφ' ἐνός μὲν ἀποφεύγονται ἐπεμβάσεις εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον τῆς χώρας, ἀπὸ μέρους ἄλλων κρατῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπιτυγχάνεται ἡ προστασία τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου.

3. Τὸ ἐσωτερικὸν ἐμπόριον πρέπει νὰ ἐνισχύεται ἵνα καλύπτῃ τὰς ἐσωτερικὰς ἀνάγκας δι' ἐγχωρίων προϊόντων, ἐπομένως πρέπει νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατόν ἐλεύθερον ἐπιβαρύνσεων ἐκ τελῶν ἐντὸς τῆς χώρας.

4. Πρέπει νὰ ἐνισχύονται ἐκεῖναι αἱ βιομηχανικαὶ αἰτῆες παράγωγον προϊόντα ζητούμενα ἐντὸς τῆς χώρας καὶ παραγόμενα εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἡ ἐλλείψις ἐπίσης ὑπηρεσιῶν μὴ ὑφισταμένων ἐντὸς τῆς χώρας δέον ὅπως ἀντιμετωπισθῶσιν διὰ Σχολῶν, κλήσεως, εἰδικευμένων τεχνιτῶν καὶ μαστῶριον. νὰ ἐμποδίζεται δὲ ἡ διαφυγὴ μυστικῶν ἐχόντων σχέσιν μετὰ τεχνολογικὰς προόδους καὶ μεθόδους ἐργασίας. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον οἱ ἐμποροκράται

1. Ὁ Schmoller ἐπηρέασε τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Οἰκονομίας νὰ ταυτίσουν τὴν ἐμποροκρατίαν μετὰ τὴν πολιτικὴν πράξιν (G. Schmoller : The Mercantile System εἰς Ashley : Economic Classics, E. Roll, ἑλλ. μετ. σελ. 55).

2. A. Fanfani : Storia delle dottrine Economiche, Milano 1955, σελ. 145 κ.επ.

3. J. Spengler : Mercantilist and physiocratic Growth Theory εἰς Theories of Economic Growth, New York 1965, σελ. 9.

ἀπαγορεύουν τὴν μετανάστευσιν ἀτόμων γνωρίζοντων τεχνικά μυστικά ἢ ἐχόντων εἰδικευσὶν τινα δυναμένην νὰ ἀποβῇ ἐπισηφαλὴς διὰ τὸν παραγωγικὸν μηχανισμόν τῆς χώρας εἰς τὴν πρόκειται νὰ μεταναστεύσουν. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ἡ νομοθεσία εἶναι ἀσύστηροτάτη διὰ παρομοίαις περιπτώσεις μὴδ' ἐξαιρουμένης καὶ τῆς ποιότητος τοῦ θανάτου.

5. Πρὸς ὑπερνίκησιν τοῦ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ συναγωνισμοῦ δέον ὅπως ἡ ποιότητος καὶ τιμὴ τῶν παραγομένων ἐν τῇ χώρᾳ προϊόντων νὰ εἶναι χαμηλὴ. Κατὰ συνέπειαν πρέπει αἱ πρῶται ὕλαι καὶ τὰ ἡμερομίσθια νὰ εἶναι χαμηλὰ καὶ φυσικὰ τὰ εἶδη διατροφῆς. Προσέτι πρέπει νὰ μὴ τίθενται ἐμπόδια εἰς τὰς ὥρας ἐργασίας καὶ οὐδεὶς περιορισμὸς δι' ἐργασίαν γυναικῶν καὶ παιδῶν.

6. Τὸ Κράτος πρέπει νὰ κατέχῃ ἀποικίας ὥστε νὰ προμηθεύεται σπάνια ἀγαθὰ ζητούμενα εἰς τὴν ἐγχώριον ἀγοράν, ὡς ἐπίσης καὶ νὰ εἰσάγῃ τὰς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν βιομηχανίαν ὕλας καὶ νὰ ἔχῃ συγχρόνως ἐμπορικὰς διεξόδους. Δι' ὃ καὶ πρέπει νὰ ἐμποδίζεται ἢ εἰς τὰς ἀποικίας βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον τούτων μετὰ τῶν ἄλλων χωρῶν.

7. Ἀκριβῶς πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς πολιτικῆς αὐτῆς δέον ὅπως γίνωνται διάφοροι ἐμπορικαὶ συμφωνίαι εὐνοοῦσαι τὴν οικονομικὴν πολιτικὴν τοῦ Κράτους καὶ δι' τὰς ἐξχωγὰς του, χρησιμοποιοιμένων καὶ διαφόρων ἄλλων μυστικῶν καὶ οὐχὶ πάντοτε νομίμων μεθόδων¹.

Τὰς βασικὰς αὐτὰς γραμμάς τῆς ἐμποροκρατικῆς πολιτικῆς χαράσσουν οἱ ἐμποροκράται συγγραφεῖς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος². Καὶ ἐνῶ οἱ ἀκολουθήσαντες τούτους φυσιοκράται ἐνεφανίσθησαν εἰς Γαλλίαν, ἐλάχιστα ἐπηρεάσαντες μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν τὰς ἄλλας χώρας, οἱ ἐμποροκράται συναντῶνται εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς Εὐρώπης χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν ἐπακριβῶς τὴν κοιτίδα τοῦ ἐμποροκρατισμοῦ.

Σπουδαιότεροι τῶν ἐμποροκρατῶν συγγραφέων εἶναι οἱ ἰσπανοὶ Ortiz (Memorial al reypara que no Salgan diversos de estos reinos de España, 1588), Damian de Olivares (Memorial para prohibiz la entrada de los Generos Estanjeros, 1621, Jeronium Uztariz (Teorica y Practica de Comercio y de Marina, 1724), Bermudo de Ulloa (Restablecimiento de las fabricas y Comercio Espagnol, 1740) κ.ἄ. — Οἱ ἰταλοὶ Niccolo

1. Περί τούτων εἰς Δ. Καλιτσουνάκη : Ἱστορία τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, Ἀθήναι 1929, Κεφ. III. P. Bonfante : Storia del Commercio (Parte Seconda) Roma ἔκδ. 1946, σελ. 63 κ. ἐπ. A. Fanfani : Storia Economica. Milano ἔκδ. 1956, Κεφ. II Μέρος IV.

2. P. Gonnard : Quelques Considérations sur le Mercantilisme εἰς Revue d'Économie Politique, XXXIV 1920, σελ. 428 κ.ἐπ. E. Heckscher : Mercantilism, London 1931. J. Horrocks : A short History of Mercantilism, London 1925. E. Lipson : Economic History of England the age of Mercantilism, London 1931. A. W. Small : The Cameralists, the Pioneers of German Social Policy, Chicago 1909.

Macchiavelli (Il Principe, 1510), Gaspare Scaruffi (Discorso sopra le monete e della proporzione fra e' oro e l'argento, 1552), Antonio Serra (Breve trattato delle cause che possono fare abondar gli regni di oro ed argento dove non sono miniere, 1613), Bernardo Davanzati (Lezione delle monete, 1588), Giovanni Botero (Causae della grandezza e magnificenza delle Cita, 1588), Gerolamo Belloni (La dissertazione sopra il Commercio, 1750), Antonio Genovesi (Lezioni di Commercio, 1751), Ferdinando Galiani (Della moneta, 1751, καὶ Dialogues sur le commerce des blés, 1790) κ.κ.— Οἱ γάλλοι Froumenteau (Du secret des finances, 1581), Malestroit (Les paradoxes du seigneur de Malestroit Conseiller du Roi et Maitre ordinaire de ses Comptes, 1566), Jean Bodin (Response aux paradoxes de M. de Malestroit touchant le fait des monnaies et l'encherissement des toutes choses, 1566), Le Bogue (Traité et avis sur les desordres de la monnaie, 1600), Antoine de Monchretien (Traité d'Économie Politique, 1615), Sully (Memoire des Sages et Royales Économies d'État, 1684), κ.κ.— Οἱ ἄγγλοι Thomas Culpeper (A tract against the high rate of usurie, 1621), E. Misselden (The Circle of Commerce, 1603), G. Malynes (Consuetudo, 1636), Thomas Man (A Discourse of trase from England into the East Indies, 1624, καὶ Englands' Treasure in Foreign Trade, δημοσιευθὲν τὸ 1684), Nicolas Barbon (A Discource of Trade, 1690), Charles Davenant (Discourse on the Puplic Revenues, 1698), James Steuart (An inquiry into the principles of Political Economy, 1770) κ.κ.— Οἱ συνδυάζοντες Πολιτικὴν, Δίκαιον, Γραφειοκρατίαν καὶ Οἰκονομίαν¹ γερμανοὶ καὶ αὐστριακοὶ ἐμποροκράται, καμειραλισταὶ ὡς ἐλέγοντο², ὡς ὁ von Schroeder (Notwendiger Unterricht vom Goldmachen, 1648), Seckendorf (Der deutsche Fuerstenstaat, 1655), Johann Joachim Becher (Politischer Discurs, 1667), ὁ αὐστριακὸς Hoernick (Oesterreich ueber alles Wenn nur Will, 1684) κ.κ.

1. Ἡ διάκρισις αὕτη τῶν γερμανῶν καὶ αὐστριακῶν ἐμποροκρατῶν εἶναι συνέπεια τοῦ διαφορισμοῦ εἰς ἓν ὑπέκειτο τὸ ἐμποροκρατικὸν δόγμα ἀναλόγως τῶν χωρῶν εἰς ἃς τοῦτο ἐφαρμόζετο. Ὡς τὼς ἐνῶ αἱ διάφοροι χώραι παρουσίαζον ὁμοιότητας κατὰ τὴν ἐμποροκρατικὴν περίουδον, ὅμως ὑφίσταντο καὶ διαφορὰ ἕνεκα τῆς πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ τῶν διαφόρων ἄλλων πνευματικῶν καὶ ὕλικῶν παραγόντων ὥστε νὰ ἐπηρεάζεται ἀναλόγως καὶ ἡ ἐμποροκρατικὴ σκέψις καὶ πολιτικὴ. Προκειμένου λ.χ. περὶ τῆς Ὀλλανδίας ὁ ἐμποροκρατισμὸς τῆς ἤτο ὀλιγώτερον ἀπεγκτο εἰς αὐτήν. Διότι οἱ Ὀλλανδοὶ ἀφ' ἐνὸς μὲν δὲν ἐφοβοῦντο τὴν εἰσβολὴν ξένων στρατῶν, τοῦλάχιστον κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἦσαν μεταπράται κυρίως αἰτούντες καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν θαλασσῶν. Δὲν ἦσαν ἄλλωστε ἀσχετοὶ μὲ τὴν ἐλαστικότητα τοῦ ὀλλανδικοῦ ἐμποροκρατισμοῦ καὶ αἱ ἀντιλήψεις Hugo Grotius (1583-1645) (Mare Liberum, 1609, De jure belli ac Pacis, 1625) καὶ τῶν ἄλλων Ὀλλανδῶν συγγραφέων ὁπαδῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

2. Περὶ τούτων εἰς A. W. Small : op. cit.

Με τὴν ἐμποροκρατικὴν πολιτικὴν¹ συνδέονται ἡγεμόνες καὶ ὑψηλοὶ λειτουργοὶ τοῦ Κράτους. Ἡ Ἐλισάβετ (1558-1603) λ.χ. δύναται νὰ μετατρέψῃ οἰονδήποτε ἐμπόριον εἰς κρατικὸν μονοπώλιον, ἐπίσης δὲ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀπαγορεύεται ἡ ἐξαγωγή ἐρίου² καὶ ἐνισχύεται ἡ ἐξαγωγή ἐριούχων ὑφασμάτων ἵνα ὑποστηριχθῇ ἡ ἐγγύριος βιομηχανία. Ὁ Gresham ἰδρυτὴς τοῦ Χρηματιστηρίου τοῦ Λονδίνου (Royal Exchange, 1571) ὑποστηρίζει τοὺς ἐγγυρίους ἐμπόρους ὅπως οὗτοι συναγωνισθῶσιν ἐπιτυχῶς τὴν γερμανικὴν Hansa καὶ διατυπώνει τὸν περίφημον νόμον τοῦ Rad Money drives out good.

Ἡ μεταξὺ πάντως 17ου καὶ 18ου αἰῶνος φάσις τῆς Οἰκονομικῆς Ἱστορίας δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν παρεμβατικὴ πολιτικὴ τοῦ Κράτους εἰς ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ὑπὸ τὸ κλίμα αὐτὸ ἔχομεν τὴν Navigation Act (1651) τοῦ Cromwell, δι' ἧς ἀπηγόρευσε τὴν ζένην ἁλιείαν καὶ ναυσιπλοίαν εἰς τὰ ἀγγλικὰ παράλια ὑποχρεουμένων προσέτι τῶν ἀναχωρούντων ἐκ τῶν ἀποικιῶν πλείον ὅπως κατεθνήσκοντα εἰς ἀγγλικούς λιμένας, τῶν δὲ ἐμπόρων ὅπως καταβάλλουν διπλοῦν ἄσμενον δι' εἰσυχόμενα ἐμπορεύματα. Ἐπίσης ἔχομεν καὶ τὰ διάφορα διατάγματα καὶ νόμους τοῦ Colbert (1661-1683), εἶναι δὲ τοιαύτη ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν ἐμποροκρατικὴν πολιτικὴν ὥστε νὰ κληθῇ ὁ ἐμποροκρατισμὸς καὶ κολμπερτισμὸς³. Ὁ Colbert ἐλαφρύνει τὰς φορολογικὰς ἐπιβαρύνσεις εἰς τὰς ναυτιλιωμένους ἐπιχειρήσεις εἰς διαφόρους περιφερείας, ἐπιβάλλει βαρεῖς ρήτους ἐπὶ ἐξαγομένων πρώτων ὑλών, εὐνοεῖ τὴν συμμετοχὴν εὐγενῶν εἰς τὰ ἐπιχειρηματικὰ ἔργα, ἐνισχύει πρόσωπα ἀποβλέποντα εἰς τὴν πρόοδον τῆς βιομηχανίας, περιλαμβάνων εἰς αὐτοὺς καὶ τοὺς προτεστάντας, παραχωρεῖ συντάξεις καὶ ἄλλα πλεονεκτήματα εἰς ἀποσυρομένους ἐκ τῶν ἐργασιῶν των βιοτέχνων, ἐλαττώνει τὰς ἡμέρας ἀργίας κλπ. Ἐπίσης ὁ Colbert διευκολύνει τὴν μετανάστευσιν εἰς Γαλλίαν ἱκανῶν μαστόρων καὶ τεχνιτῶν, ὑποστηρίζει τὴν ἵδρυσιν Σχολῶν καὶ Ἀκαδημιῶν πρὸς ἐκμάθησιν διαφόρων τεχνῶν, εἰδικότητων, ἐπιστημῶν πρὸς ἐξασφάλισιν ἀρίστου ἐργατικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ δυναμι-

1. Στοιχεῖα ἐμποροκρατικῆς πολιτικῆς συναντῶμεν εἰς τὸ Βυζάντιον (Α. Χουμανίδης : Οἰκονομία καὶ Ἐμπόριον εἰς τὸ Βυζάντιον, Ἀθήναι 1959, βλ. καὶ βιβλιογραφίαν) καὶ εἰς τὴν Βενετίαν (E. F. Heckscher σελ. 139 κ.ἐπ.), ἐνῶ ἡ Hansa ἐφῆρμοζε μεθόδους ἐμποροκρατικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ προσπάθειά της ὅπως καταστῇ ἐνικτὸν Κράτος (M. M. Postan, H. J. Habakkuk : Cambridge, Economic History of Europe, Cambridge 1952, σελ. 223-256).

2. L. Stone : Elizabethan Overseas Trade εἰς Economic History Review, 1949, Vol II, σελ. 30-58. Περί τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀγγλίας καὶ εἰς Ralph Davis : English Foreign Trade 1660-1700, Economic History Review 1954, Vol VII, σελ. 150-166.

3. L. N. Cole : Colbert and a century of French Mercantilism, New York 1939, σελ. 337-475. E. Heckscher : Vol. I σελ. 354 κ.ἐπ. καὶ Vol. II σελ. 25, 47 κ.ἐπ.

κοῦ¹ καὶ ἐνισχύει τὴν πρόοδον διὰ τὸν τεχνικὸν ἐξοπλισμὸν καὶ τὴν ἐφαρμογὴν βελτιωμένων μεθόδων πρὸς προαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας. Προτείνει ἐπίσης μέτρα πρὸς αὐξήσιν τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου (1681) προστατεύει τὴν ἐμπορικὴν ναυτιλίαν ἀπὸ τὴν πειρατείαν, ἰδρύει ἀσφαλιστικούς ὀργανισμούς, κλπ.—Εἰς Πρωσσίαν (1680-1688) ψηφίζεται πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῆς πρὸς αὐτὴν μεταναστεύσεως, εἰδικὸς νόμος καὶ χρησιμοποιοῦνται οἱ ξένοι μετανάσται ὡς ἐργάται εἰς τὴν βιομηχανίαν. Ὁ Φρειδερίκος Α' (1701-1713) ἀκολουθεῖ τὴν ἰδίαν πολιτικὴν καὶ ἐπὶ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου (1740-1786) 30.000 μετανάσται ἐγκαθίστανται εἰς Σιλεσίαν. Ἐπὶ δὲ Γουλιέλμου Γ' (1659-1702) ἐψηφίσθη ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ περὶ «σιτηρῶν νόμος» μὲ σκοπὸν τὴν ἐξασφάλισιν σταθερῶν καὶ χαμηλῶν τιμῶν ἵνα προστατευθῶσι τὰ συμφέροντα τῶν καλλιεργητῶν.

Οἱ ἔμποροκράται παρὰ τὰς διερευνητικὰς προσπάθειάς των δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διατυπώσουν θεωρίαν περὶ οικονομικῆς ἀναπτύξεως, ἄλλωστε οὗτοι δὲν ἀνέπτυξαν συστηματικὴν θεωρίαν ἐπὶ τοῦ συναγωνισμοῦ καὶ τῆς ἀλληλεξαρτήσεως τῶν τιμῶν, δι' ἣ καὶ μὴ διατυπώσαντες σύστημα οικονομικῆς σκέψεως, δὲν ἀπέτελεσαν Σχολίην. Ἡ ὕψ' αὐτῶν ὅμως διερεύνησις ὠρισμένων οικονομικῶν φαινομένων χάριν τῆς οικονομικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ Κράτους τοῦς προέτρεψε εἰς διαφόρους βαθυστοχάστους παρατηρήσεις ἐχούσας σχέσιν μὲ τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν.

Οἱ ἔμποροκράται ὡς βασικὸν παράγοντα προαγωγῆς τῆς οικονομίας τοῦ Κράτους ἐθεώρουν τὸν πληθυσμὸν², τοῦτο δὲ διότι περιορισμένος πληθυσμὸς ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἔλλειψιν στρατοῦ, ἀνεπάρκειαν ἐργατικῶν χειρῶν, ὑψηλὰ ἡμερομίσθια, ὑψηλὸν κόστος, ἀδυναμίαν συναγωνισμοῦ εἰς τὴν διεθνή ἀγορὰν καὶ κατὰ συνέπειαν πτωχείαν καὶ στρατιωτικὴν ἀδυναμίαν. Τοιοῦτος δὲ ἦτο ὁ φόβος των ἐναντι τοῦ ὑποπληθυσμοῦ ὥστε ἐνεθάρρυνον τὰς γεννήσεις καὶ ἠκολούθουν γενικῶς ἀντιμαλθουσιανὴν πολιτικὴν³. Ὁ Botero διακρίσ-

1. Ἀνάλογον πολιτικὴν ὑπεστήριξε καὶ ὁ Uztariz εἰς ἴσπανίαν, ἐπικαλεσθεὶς ὑψηλὰς ἀμοιβὰς διὰ ξένους μαστόρους καὶ τεχνίτας καὶ προτείνας τὴν ἰδρυσιν διαφόρων ἐπιχειρηματικῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν σχολῶν.

2. R. Gonnard : Histoire des doctrines de la population, Paris 1923, σελ. 118-124.

3. L. E. Stangeland : Pre-Malthusian doctrines of population, New York 1904. Μεταξὺ ὅμως τῶν συγγραφέων τῆς ἔμποροκρατικῆς περιόδου ὑφίσταται καὶ ἡ ἄρνησις εἰς τὴν πληθυσμακὴν αὐξήσιν διατυπωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Suessmilch (Die goettliche Ordnung in den Veränderung des menschlichen Geschlechts, 1741). Ἴδὲ εἰς M. Boldrini : Il principio della popolazione de G. P. Suessmilch εἰς Vita e Pensiero Milano 1925. Ὁ Fanfani ἀναφέρει τὸν ἐνετὸν πατριῶν Alvise Cornaro ὁ ὅποιος εἰς τὸ ἔργον του Della vita sobria ὀλίγον μετὰ τὸ 1541 προέβη εἰς ἀπεισιδύξους παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σχέσεως εἰδῶν συντηρήσεως καὶ πληθυσμοῦ (A. Fanfani : Squilibrio tra popolazione e sussistenza secondo un Patrizio Veneto de cinque cento εἰς Rivista Internazionale di Scienze Sociali, Μάρτιος 1937. Τὴν ἀπόψιν περὶ πληθυσμοῦ τῶν ἔμποροκρατῶν ἀντέ-

πει ότι εάν τὸ οικονομικὸν περιβάλλον δὲν εἶναι εὐνοϊκὸν τότε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν ἐπὶ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ δὲ Genovesi δύο αἰῶνας κατόπιν ὑποδεικνύει τὰς διαφόρους αἰτίας ὑποπληθυσμοῦ καὶ προτείνει τὰ ἐνδεικνυόμενα μέτρα¹. Βάσει τῆς νοοτροπίας των αὐτῆς οἱ ἐμποροκράται τὴν ἐλάττωσιν τοῦ κόστους, ἐξ αἰτίας ὑποβιβασμοῦ τῶν μισθῶν, δὲν τὴν ἐδέχοντο, ἐφ' ὅσον θὰ προεκάλει κχεξίαν, ἔλλειψιν ὑγείας, καὶ θάνατον εἰς τοὺς ἐργαζομένους. Μέχρι τῶν ἀρχῶν πάντως τοῦ 18ου αἰῶνος ἡ πλειοψηφία τῶν ἐμποροκρατῶν υἱοθετεῖ τὴν πολιτικὴν τῶν χαμηλῶν μισθῶν, διότι ἐπίστευον ὅτι θὰ ἐμειῶτο τὸ κόστος καὶ θὰ ἡννοεῖτο ὁ συναγωνισμὸς τῶν παραγομένων ἐν τῇ χώρᾳ προϊόντων εἰς τὴν διεθνή ἀγοράν². Συγγραφεῖς τινὲς ὅμως, ὡς οἱ Melon, Stevart, North, Boisguillebert, ἀνήκοντες εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον, ἀπὸ τὴν ἐμποροκρατίαν εἰς τὴν φυσιοκρατίαν, ἀντιμετώπισαν τὸ θέμα τῶν μισθῶν ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς συνολικῆς ἐνεργοῦ ζήτησεως³. Ἰπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ οἱ ἐμποροκράται οὗτοι ἀπεδέχθησαν τὴν ἠύξημένην ροπὴν πρὸς κατανάλωσιν, χάριν τῆς ἀπασχολήσεως καὶ τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως Ὁ Boisguillebert μάλιστα ἀντιτίθεται ἐναργῶς ἐναντι τῆς πολιτικῆς τῶν χαμηλῶν τιμῶν καὶ τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ χρήματος διαπιστώνων ὅτι θὰ προξενήσουν ἀσθένειαν τῆς Γαλλίας⁴. Δι' ὃ καὶ ἐπιζητεῖ τὴν αὐξήσιν τῆς καταναλώσεως ἐπικαλούμενος πρὸς τοῦτο καὶ τὴν ἐπιβολὴν φόρων καὶ δὴ κλιμακωτοῦς τοιοῦτους ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος⁵.

κρούσε σθεναρῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ὁ νι-τουραλιστὴς Richard Cantillon ὑποστηρίζας ὅτι ἡ αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ συνοδεύεται μὲ κατιούσαν τοῦ μέσου δρου τοῦ ἄγκου τοῦ προϊόντος (R. Cantillon : Essai sur la nature du Commerce en general 1730-1734).

1. A. Fanfani : Storia delle dottrine Economiche, σελ. 190-191.

2. Ὁ Josiah Child (1630-1699) ἐκφράζει τὸν φόβον μήπως οἱ ἐργάται ἐξ αἰτίας τῶν χαμηλῶν ἀμοιβῶν στραφῶσιν πρὸς μετανάστευσιν καὶ οὕτω προκύψῃ ἀποτέλεσμα ἀντίθετον τοῦ ἀνυμνομένου (J. Mazzei : Schema di una storia Politica Economica Internazionale : Παράρτημα II καὶ εἰς G. Ricca Salerno : La teoria del salario nella storia delle dottrine Economiche e dei fatti economici, σελ. 395-439). Storia Politica Economica Internazionale, Παράρτημα II καὶ εἰς G. Ricca-Salerno : La teoria del salario nella storia delle dottrine Economiche e dei fatti economici, σελ. 395-439. A. Fanfani : Storia delle dottrine Economiche, σελ. 167. Λ. Χουμανίδη : Ὁ ἐργατικὸς μισθὸς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν κλασσικῶν μέχρι σήμερα, Β' ἐκδ. Ἀθήναι 1965, σελ. 12. Ὁ Y. S. Brenner δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῶν συγγραφέων τούτων περιλαμβάνων εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν χαμηλῶν μισθῶν ἅπαντας τοὺς ἐμποροκράτας. Πρβλ. Y. S. Brenner : σελ. 14.

3. E. W. Gilboy : Wages in 18th Century, England Cambridge 1934.
4, 5. Boisguillebert : Detail de France, 1707, σελ. 113. Βλ. καὶ R. Gonnard : Histoire des doctrines monetaires dans ses rapports avec l'histoire des monnaies, Paris 1936, Τόμ. I, σελ. 13. Λ. Χουμανίδη : Ἡ περὶ ἀξίας τοῦ χρήματος θεωρία (Ἱστορικὴ Οἰκονομικῶν Θεωριῶν) Ἀθήναι 1965, Τόμ. Ε', σελ. 15. «Ὁ Boisguillebert, λέγει ὁ Shumpeter, ἠκολούθησε τὴν βασικὴν οικονομικὴν ἀρχὴν «ἀκρίβεια-ἀφθονία» ἥτις ἐνε-

Γενικῶς ὁμως οἱ ἐμποροκράται ἀνεξαρτήτως τῶν ιδεῶν τὰς ὁποίας ἐπρέσβευον ἐπὶ τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ, προσεπάθουν ὅπως ἐξετάσουν τοῦτον μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπασχολήσεως ὡς οἰκονομικὸν μέγεθος ἐνδιαφέρον τὸ Κράτος καὶ οὐχὶ τὴν ἀτομικὴν οἰκονομίαν¹.

Ἐξ αἰτίας τῆς σημασίας ἣν ἀπέδιδον ἐπὶ τοῦ κόστους οἱ ἐμποροκράται καὶ μεταξὺ τούτων ἰδίως οἱ Botero καὶ Sully, ὑπεστήριζον καὶ τὴν γεωργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν². «Διότι, λέγει ὁ Hörnig, ἐκτὸς τῆς δι' αὐτῶν αὐταρκειάς, ἐφ' ὅσον μόνον χρυσὸς καὶ ἄργυρος δὲν σημαίνουν αὐτάρκειαν, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ ἐν καλὸν ἔδαφος»³. Εἶναι τοῦτο δὲ ἀναγκαῖον, ἰσχυρίζεται ὁ Serra, διότι διὰ μιᾶς ὀρθολογικῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς ἀφ' ἑνὸς μὲν θ' αὐξήθῃ ἡ ἀπασχόλησις καὶ ὁ πληθυσμὸς, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπάρξεως εἰδῶν συντηρήσεως, ἐξασφαλιζόντων τὴν ὑγείαν καὶ εὐζωίαν τοῦ πληθυσμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ ἐπιτευχθῇ εὐθνήνεια τῶν εἰδῶν συντηρήσεως καὶ πρώτων ὑλῶν ἧτις θὰ ἐπιδράσῃ εὐεργετικῶς ἐπὶ τοῦ κόστους παραγωγῆς μὲ συνέπειαν νὰ ἐννοηθῇ ὁ συναγωνισμὸς εἰς τὴν διεθνή ἀγοράν⁴.

Παρ' ὅλην ὁμως τὴν σημασίαν ἣν ἀπέδιδον οἱ ἐμποροκράται εἰς τὴν γεωργίαν, τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχον τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία τῆς ὁποίας κατὰ Serra τὰ προϊόντα μεταφέρονται, διατηροῦνται καὶ χρησιμοποιοῦνται εὐκόλως καὶ τῆς ὁποίας ἡ παραγωγή δὲν εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἀπειλήν τῆς ἀβεβαιότητος ὡς συμβαίνει μὲ τὴν γεωργίαν⁵.

Ἐξ ἄλλου ἡ βιομηχανία, ὑποστηρίζει ὁ Botero, δίδει καὶ διαφόρους μορφὰς εἰς τὰς πρώτας ὕλας, ἀπασχολεῖ περισσότερα ἄτομα, καὶ παράγει μεγαλύτερον προϊόν⁶. Γενικῶς δὲ παρετήρουν οἱ ἐμποροκράται ὅτι εἰς τὴν γεωργίαν τὰ εἰσοδήματα ὅσον καὶ ἡ παραγωγικότης εἶναι ὑψηλότερα ἐκτὸς παρὰ ἐντὺς αὐτῆς⁷.

Ἡ πολιτικὴ ὁμως περὶ χαμηλοῦ κόστους, τὴν ὁποίαν τόσον ἐνθέρμως

φάνισθη ὡς κύριον σύνθημα τῆς ἐποχῆς μας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀποψιν τοῦ Adam Smith «εὐθνήνεια-ἀφθονία» ἧτις ἐπῆρτασε τοὺς οἰκονομολόγους καθ' ὅλον τὸν 19ον αἰῶνα. (Ὁ Boisguillebert συνδυάζει, ὅπως οἱ σύγχρονοι οἰκονομολόγοι, ὑψηλὰ ἡμερομίσθια, μὲ ὑψηλὸν εἰσοδήμα καὶ τοῦτο μὲ τὴν δαπάνην καὶ αὐτὴν μὲ ὑψηλὸν ἐπίπεδον ἀπασχολήσεως καὶ εὐημερίας) (J. Schumpeter : History of Economic Analysis, New York 1954, σελ. 289).

1. Ἡ πολιτικὴ δὲ αὕτη δὲν ἦτο ἄσχετος μὲ τὴν νοστοροπλίαν των καθ' ἣν ὅ,τι κερδίζει ὁ ἡγεμὼν τὸ ζημιούται ὁ λαὸς (Bodin). Οἱ ἐμποροκράται πάντως ἐπίστευον ὅτι ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει καὶ τὰ ἄτομα θὰ ἐπωφελοῦντο ἐκ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ δικαίρωσις τοῦ Colbert ὅτι θὰ καταστήσῃ τοὺς ὑπηκόους τοῦ βασιλέως πλουσίους ἔστω καὶ παρὰ τὴν θέλησίν των!

2, 3. A. Monroe : Early Economic Thought, 1924. L. Haney : σελ. 154. A. Fanfani : σελ. 133, 174.

4, 5. A. Serra : Breve Trattato, Κεφ. III.

6, 7. A. Fanfani : σελ. 176 καὶ J. Spengler : σελ. 25.

ἠσπιάσθησαν οἱ ἐμποροκράται, διὰ τὸν διεθνή συναγωνισμόν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, συνεδυσάθη, ὡς ἤτο φυσικὸν καὶ μὲ τὰς διαφόρους μεθόδους πρὸς παραγωγικωτέραν ἐκμετάλλευσιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ μὲ τὰς τεχνολογικὰς προόδους. Ἐὰν δὲ ἡ αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ ἐπροξένει δυσπραγίαν εἰς τοὺς ἐργαζομένους, ἐξ αἰτίας τῆς αὐξήσεως εἰς τὴν προσφορὰν ἐργασίας, αἱ τεχνολογικαὶ πρόοδοι καὶ ἡ αὐξήσις τῆς παραγωγικότητος θὰ εἶχον εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας, ὥστε νὰ ἐπωφεληθοῦν ἐξ ἀπολαβῆς μεγάλυτερου προϊόντος καὶ οἱ ἐργαζόμενοι. Ἔνεκα δὲ ἀκριβῶς τῆς σημασίας ἦν ἀπέδιδον οἱ ἐμποροκράται εἰς τὰς τεχνικὰς ἐφαρμογὰς καὶ προόδους, εἰς τὸ ἔργον τῆς παραγωγῆς, εἵχομεν κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἐμποροκρατισμοῦ καὶ τὴν πρώτην βιομηχανικὴν ἐπανάστασιν ¹. Ἦτο ὁ δὲ Antonio Serra ὅστις παρετήρησε τὴν πτώσιν τοῦ βιομηχανικοῦ κόστους κατὰ μονάδα προϊόντος μὲ τὴν διόγκωσιν τῆς παραγωγῆς ².

Πλὴν τῆς παραγωγικότητος καὶ αἱ δαπάναι μεταφορᾶς ἐξητάζοντο ἐπὶ τῶν ἐμποροκρατῶν πρὸς ἐλάττωσίν των μὲ τοὺς διαφόρους νόμους περὶ ναυσιπλοίας καὶ ἄλλα σχετικὰ διατάγματα. Ἐπὶ πλεον δὲ εἰς τὰ κόμιστρα διέβλεπον αὐξήσιν ἐσόδων διὰ τὸ Κράτος, ἐφ' ὅσον διὰ τῆς πωλήσεως τῶν ἐμπορευμάτων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τὰ κόμιστρα ἀπετέλουν ἐν ἐπὶ πλεον κέρδος διὰ τὸ ἔθνος. Βάσει τῆς ἀντιλήψεώς των αὐτῆς ἄλλωστε εἰς τὰ περὶ βιομηχανίας ἐπιχειρήματά των ὑπεστήριζον ὅτι τὰ προϊόντα ταύτης ἔχοντα μεγάλην ἀξίαν δύνανται νὰ ἐπιβαρυνθῶσι καὶ μὲ τὰς δαπάναις μεταφορᾶς.

Πληθυσμὸς, κόστος, παραγωγικότης κατέληγον εἰς ἓνα σκοπὸν, οὗτος ἤτο τὸ εὐνοϊκὸν ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον, ἐκ τούτου δὲ προέκυψεν ἡ ἐπὶ τῶν πολυτίμων μετάλλων καὶ τῆς ἐπιβολῆς τούτων ἐπὶ τῶν τιμῶν, τοῦ χρηματικοῦ ἐφοδιασμοῦ, καὶ τῆς δυνατότητος οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἔρευνα ἀπὸ μέρους τῶν ἐμποροκρατῶν.

Ἐν ἀντικειμενικῷ σκοπῷ τῶν ἐμποροκρατῶν ἤτο τὸ εὐνοϊκὸν ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον ³, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἵνα ἐπιτευχθῇ τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ καταβληθῇ προσπάθεια οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἣν οἱ ἐμποροκράται συνεταύτιζον μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου κατὰ πρῶτον λόγον, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ εὐνοϊκὸν ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον θὰ ἐνίσχυεν ἔτι περαιτέρω τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν.

Τὸ εὐνοϊκὸν ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον κατὰ τοὺς ἐμποροκράτας θὰ ἐπέτρεπε εἰς ἔθνη μὴ διαθέτοντα ἴδια ὄρυγεῖα νὰ πλουτίσουν μὲ χρυσὸν καὶ ἄργυρον

1. Βλ. Βιβλιογραφίαν, σελ. 166.

2. J. Spengler : σελ. 30.

3. Ὁ Roll ἀναφέρει τὸν E. Misselden (1608-1654) ὅστις πρῶτος ἐχρησιμοποίησε τὸν ὄρον ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον (Balance of Trade) εἰς τὸ ἔργον του The Circle of Commerce (Πρβλ. E. Roll : History of Economic Thought, ἑλλ. μετ. Α. Σίδερι, σελ. 67).

ένεκα τῆς ἐξαγωγῆς ἐμπορευμάτων¹. "Ένεκα τούτου, ὑπεστήριξεν ὁ Petty, τὸ μέγα καὶ τελικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμπορίου δὲν εἶναι ὁ πλοῦτος ἐν εὐρείᾳ ἐνοσίᾳ, ἀλλὰ ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος καὶ τὰ ἄλλα πολυτίμα τὰ ὁποῖα οὔτε ὁ χρόνος φθείρει καὶ οὔτε ἀλλοιώνονται ὡς συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ, ἀλλὰ εἶναι πλοῦτος διὰ πάντα χρόνον καὶ τόπον². Τὸν πλοῦτον αὐτὸν οἱ ἐμποροκράται ἐθεώρουν ὅτι θὰ ἀπέκτων ἐκ τῆς ἐργασίας καὶ βιομηχανίας ὥστε νὰ γίνετο τὸ ἐμπόριον τῆς χώρας πρὸς συναγωνισμόν³.

Προσέτι οἱ ἐμποροκράται παρὰ τὰς ἀντιλήψεις των αὐτάς, περὶ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, δὲν προσέβλεπον τὸ ἐσωτερικὸν ἐμπόριον, ἀντιθέτως, ὑπεστήριζον τοῦτο, φρονούντες ὅτι τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον δὲν δύναται νὰ προαχθῇ ἄνευ ἐνὸς ἀνθοῦντος ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου⁴.

"Ένεκα δὲ τῆς θέσεώς των ταύτης ἐναντι τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου ὁ Colbert ἐπέζητει εὐνοϊκὴν διὰ τὸ ἐμπόριον ρύθμισιν τῶν ἐν τῇ χώρᾳ τελῶν καὶ κατάργησιν τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν⁵. Ὁ ἀκρογωνιαίος ὅμως λίθος τῆς ἐμποροκρατικῆς πολιτικῆς ἦτο τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον καὶ δὴ ὑπὸ εὐνοϊκῶν ἐμπορικῶν ἰσοζυγίων, δι' ὃ καὶ ὁ Maignes ἀντιτίθετο εἰς πᾶσαν ἰδέαν σπατάλης καὶ εἰσαγωγῆς πολυτελῶν ἀγαθῶν⁶. Τὴν ἰδέαν των δὲ αὐτῆν ἐδικαιολόγουν μὲ τὴν ἡδονιστικὴν ἄποψιν ὅτι εἶναι συμφερότερον νὰ πωλοῦνται ἐμπορεύματα εἰς τοὺς ἄλλους παρὰ νὰ ἀγοράζωνται, διότι ἐνῶ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, λέγει ὁ Becher, ἀπολαμβάνονται ὀφέλη τινά, εἰς τὴν δευτέραν προκύπτουν ἀφεύκτως ζημίαι⁷. Μὲ βάσιν τὴν πολιτικὴν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου οἱ ἐμποροκράται ἐφθάναν εἰς τὸν τελικὸν των σκοπὸν. τὴν διὰ τῶν ἐξαγωγῶν οἰκονομικὴν κάμψιν τοῦ ἀντιπάλου.

Βάσει τῶν ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου ἀποφάσεων των οἱ ἐμποροκράται προέτειναν πλεῖστα ὅσα μέτρα ἐμπορικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς. Προσέτι οἱ ἐμποροκράται οὐδέποτε προέβησαν εἰς σαφεῖς διακρίσεις μεταξὺ βραχέος χρόνου καὶ μακροῦ χρόνου θεωρήσεως τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου. Οἱ ἐμποροκράται ἐνδιεφέροντο διὰ τὸ εὐνοϊκὸν ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον, διότι ἵνα ἐπιτύχουν εἰς τοῦτο θὰ ἠῤῥξανον καὶ τὰς οἰκονομικὰς των δυνάμεις καὶ τὴν βιομηχανίαν, ἐξασφαλίζοντες οὕτω αὐτάρκειαν δι' ἀνεξαρτησίαν οἰκονομικὴν,

1. W. Petty : England's Treasure of Foreign Trade, London 1669, σελ. 11. L. Haney : History of Economic Thought, New York 1951, σελ. 119.

2. T. Mun : Essays in Political Arithmetic, 1655, σελ. 113. Πρβλ. L. Haney : Ἀντίθεσι.

3. Charles Davenant : Discourse on the Public Revenues (1698) ὑπὸ E. Roll : σελ. 76 ἐκ τοῦ Τόμ. Α'. Davenant : Political and Commercial Works (1771) σελ. 354.

4. D. North : Discourses upon Trade 1691, σελ. 16. Πρβλ. L. Haney, σελ. 122.

5. A. Fanfani, σελ. 178-179.

6. E. Roll : ἑλλ. μετ., σελ. 59.

7. E. Heckscher : Mercantilism, Vol. I, σελ. 116.

καί ισχυρόν στρατόν. Ἀκριβῶς δὲ διότι ἡ ἰδέα των περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως συνεδύαζετο μὲ σύνολον πολεμικῶν προπαρασκευῶν καὶ συγκρούσεων τὸ ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον ἐνδιέφερε τούτους καὶ ἐν βραχεῖ χρόνῳ διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐτοιμότητα τοῦ Κράτους, ἐν μακρῷ χρόνῳ δὲ πρὸς αὐξήσιν τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος ἐξ ἀφθονίας διαθέσεως κεφαλαίων, ἐν συσχετίσει πρὸς ἕνα συνεχῶς αὐξανόμενον πληθυσμὸν προσφέροντα ἐργατικὴν καὶ στρατιωτικὴν δύναμιν.

Ἐμιλήσαμεν περὶ ἀφθονίας διαθέσεως κεφαλαίων. Ποῖα ἦσαν τὰ κεφάλαια αὐτά; Οἱ ἐμποροκράται οὐδέποτε προέβησαν εἰς διευκρίνησιν μεταξὺ χρηματικῶ καὶ μὴ χρηματικῶ κεφαλαίου δι' ὃ καὶ ἡ ἔννοια τοῦ κεφαλαίου εἶναι συγκεχυμένη, παρ' αὐτοῖς¹. Τὴν δὲ συσώρευσιν κεφαλαίων συνεδύαζον μὲ τὰ κέρδη τῶν ἐμπόρων καὶ ἐργοστασιαρχῶν, ὡς ἐπίσης καὶ μὲ τὰς ὑψώσεις τῶν τιμῶν μεταξὺ 16ου-18ου αἰῶνος. Ἡ σημασία ὅμως τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον εἰς τὴν ὑπαρξίν κεφαλαίων καὶ τὴν ροπὴν πρὸς ἐπένδυσιν εἶναι ἀξιολογώμενος, διότι συνεδύαζον ταύτην μὲ τὴν ποσότητα τοῦ χρήματος καὶ τὸ ὕψος τοῦ τόκου.

Οἱ ἐμποροκράται ἐπεζήτουν ἀφθονίαν πολυτίμων μετάλλων διὰ τὸ Κρατικὸν θησαυροφυλάκιον, πολιτικῆ ἤτις ἠύνοιε τὴν προτίμησιν ρευστότητας καὶ φυσικὰ ἐπέδρα ἐπὶ τοῦ ὕψους τοῦ τόκου. Μὲ τὴν βραδύτερον ὅμως εἰσαγωγὴν εἰς τὴν κυκλοφορίαν τοῦ χαρτίου χρήματος συνεδύαθη ἡ σημασία τούτου μὲ τὸ ὕψος τοῦ τόκου. "Ἐνεκα τούτου ἀκριβῶς οἱ νεώτεροι ἐμποροκράται ὡς λ.χ. ὁ Locke ἐθεώρουν ὅτι τόσον τὸ ἐπίπεδον τοῦ τόκου ὅσον καὶ ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία τοῦ χρήματος ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ποσότητος του². Τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐδέχοντο μετ' ἐπιφυλάξεως ἕνα ἠύξημένον ἀποθησαυρισμὸν προκειμένου περὶ τοῦ Κράτους, ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ διὰ τοὺς πολίτας ἐφρόνουν ὅτι ἡ ἀποθησαύρισις ἀπετέλει θανάσιμον ἀμάρτημα καὶ δὲν ἀπέκρυπτον τὸν φόβον των διὰ σπάνιν χρήματος (Malynes, Davenant, Boisguillebert). Ὁ φόβος των αὐτὸς ἐσυσχετιζέτο μὲ τὸ ἐπίπεδον τοῦ τόκου τὸ ὁποῖον ὡς λέγει καὶ ὁ Keynes, ἦσαν οἱ πρῶτοι οἵτινες τὸ συνεδύασαν μὲ τὴν προτίμησιν ρευστότητας καὶ τὴν ποσότητα τοῦ χρήματος³.

Οἱ ἐμποροκράται οὐδέποτε ὑπεστήριξαν τὴν αὐτόματον τάσιν προσαρμογῆς τοῦ ἐπιπέδου τοῦ τόκου εἰς ἰσορροπίαν, εὐνοοῦσαν τὴν ἀπασχόλησιν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, ἀλλὰ ἐπεζήτουν πρὸς τοῦτο τὴν ἐπέμβασιν τῆς Κεντρικῆς Ἀρχῆς. Προσέτι ἐπίστευον ὅτι ἐν ὑψηλῶν ἐπιτόκιοι ἀπετέλει ἐμπόδιον διὰ τὴν ροπὴν πρὸς ἐπένδυσιν (Chuild, Culpeper) καὶ τὴν ἐν γένει προσ-

1. J. Spengler : σελ. 34.

2. J. M. Keynes : σελ. 342-343 καὶ Α.Θ. Χουμανίδη : Ἡ περὶ ἀξίας τοῦ χρήματος θεωρία, σελ. 13.

3. J.-M. Keynes : General Theory, σελ. 341.

φορὰν χρήματος, ἐνῶ ἐν χαμηλὸν ἐπίπεδον τόκου θὰ ἡθύνει τοὺς ὄρους συναγωνισμοῦ πρὸς τὰς ἄλλας χώρας, διότι θὰ ὑφίστατο εὐθηνία κεφαλαίων. Οὕτως οἱ ἐμποροκράται ἐπέζητουν ἀφθονίαν προσφορᾶς χρήματος (Berkeley¹, Boisguillebert, Law), πρὸς ἰκανοποίησιν τῶν διαφόρων ἀναγκῶν ρευστότητας, ἐξ ἀπαιτήσεως χρηματικῶν συναλλαγῶν, ἀποκτήσεως πρώτων ὑλῶν, ἐνισχύσεως ἐπιχειρηματικῶν ἔργων καὶ κυρίως ἵνα ὑπάρξῃ, διὰ τῆς ἀφθονίας χρήματος ἀπασχόλησις περισσοτέρων ἀτόμων εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ τυνωθοῦν αἱ ἐξαγωγαί². Μία τοιαύτη πολιτικὴ ἦτις ἦτο βασικῶς πληθωριστικὴ καὶ ἦτις εὔρε ὡς ἀπολογητὴν τῆς, εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν, τὸν John Maynard Keynes καὶ τοὺς ὑπαδούς του, ἐδέχετο τὰς ὑψηλὰς τιμὰς αἵτινες θὰ ἐνίσχον τὴν οικονομικὴν δραστηριότητα καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν³. Οἱ ἐμποροκράται παρετήρουν καὶ πολὺ ὀρθῶς, εἰς τὴν περιπτῶσιν αὐτὴν, ὅτι ἡ ὑψώσις τῶν τιμῶν κατὰ τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν θὰ ὑψωνε τὴν τιμὴν τοῦ προϊόντος πέραν τοῦ ὑπολογισθέντος ἐξ ἀρχῆς κόστους, ἐξ ἄλλου δὲ τὰ συναφθέντα δάνεια εἰς προηγούμενας τιμὰς θὰ ἀπερρόφουν μικρότερον μέρος τῶν τιμῶν καὶ κερδῶν. Ἀντιθέτως ἡ πτώσις τῶν τιμῶν θὰ ἐπέφερεν τὰ ἀντίθετα ἀποτελέσματα, δι' ὃ καὶ ἡ αὔξησις τῆς ποσότητος τοῦ χρήματος θὰ ἐπεξέτεινε τὴν ἐπιχειρηματικὴν δραστηριότητα καὶ τὸν ἔργον τοῦ προϊόντος⁴. Ἴδου λοιπὸν διὰ ποῖον λόγον ὁ Forbonnais παρεδέχετο ὅτι ἅπασι καὶ αἱ τιμαὶ προσηρμόζοντο πρὸς τὴν ποσότητα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος, πᾶσα ἐλάττωσις τούτου θὰ ἐπέφερεν ἀνεργίαν καὶ δυσ-

1. Ὁ φιλόσοφος George Berkeley (1684-1753) διὰ τῆς θεωρίας του ὅτι ἡ ἡζήτημένη προσφορὰ χρητονομίσματος ἐκ μιᾶς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐκπέσει τὸ ἐπίπεδον τοῦ τόκου καὶ νὰ ἐναρρυνθοῦν οἱ ἐπιχειρηματῆαι δι' ἐπενδύσεις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ πρόδρομος τοῦ Keynes (I. D. Ward : George Berkeley precursor of Keynes or moral Economist on Underdevelopment εἰς Journal of Political Economy 1959. Ἐπίσης εἰς J. Johnston : The Monetary Theories of Berkeley εἰς Economist History Review 1936, Vol III, σελ. 21-24. Προσέτι ὁμως νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τινὲς τῶν ἐμποροκρατῶν (Thomas Manley καὶ ὁ North) ὑπεστήριζον ὅτι ὑψηλὸν ἐπίπεδον τόκου ἦτο ἀποτέλεσμα δραστηριότητος τοῦ ἐμπόρου (E. Heckscher : Mercantilism, Vol. II, σελ. 198-206, καὶ εἰς J. M. Law : The Rate of International in British Opinion in the Eighteenth Century εἰς The Manchester School of Economic and Social Studies XXII, 1954, σελ. 506-514.

2. Ch. Wilson : Treasure and Trade Balances : The Mercantilistic Problem εἰς Economic History Review, 1949, Vol. II σελ. 152-161, καὶ εἰς B.E. Supple : Currency and Commerce in the Early 17th Century εἰς Economic History Review 1957, Vol. X, σελ. 239-235.

3. Τινὲς ὁμως ἐκ τῶν ἐμποροκρατῶν, ὡς ὁ Mun, δὲν διεκείντο εὐνοικῶς ἐναντι τῶν ὑψηλῶν τιμῶν φοβούμενοι ἀνάσχεσιν τῶν ἐξαγωγῶν, ὁ δὲ Locke παρετῆρει ὅτι ἦτο ἀσυνήθον μία χώρα νὰ πωλῇ εὐθηνότερα καὶ νὰ ἀγοράζῃ ἀκριβώτερα.

4. E. Heimann : History of Economic Doctrines, New York 1951, σελ. 32.

πραγίαν¹. Οί έμποροκράται όμως έχοντες ήδη την πείραν του πληθωρισμού εκ της γενικῆς ύψώσεως των τιμών κατά τον 16ον αἰώνα, ἤτις καὶ τὴν διμάχην μεταξὺ Bodin καὶ Malestroit προεκάλεσε², ἐδέχοντο τὴν αὐξήσιν τῆς προσφοράς χρήματος, ἐφ' ὅσον ἡ αὐξήσις αὐτὴ θὰ συνεβάδιζε μετὰ τὴν αὐξήσιν τῶν συντελεστῶν παραγωγῆς. Τόσον δὲ ὁ Petty, ὅσον καὶ ὁ προετοιμάσας τὸ ἔδαφος εἰς τὸν Adam Smith νατουραλιστῆς Cantillon, δι' αὐτὸν τὸν λόγον προσεπάθησαν νὰ ἐντοπίσουν πόσον χρῆμα ἀπαιτεῖται ὑπὸ δεδομένης συνθήκας, καὶ δὴ ὑποαπασχολήσεως³.

Τοιαῦται ἦσαν αἱ σχετιζόμεναι μετὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, περὶ ποσότητος χρήματος καὶ τόκου ἀντιλήψεις τῶν έμποροκρατῶν. Ὁ Keynes ἀξιολογῶν τὴν συμβολὴν τῶν αὐτῶν λέγει : «Οἱ έμποροκράται ἦσαν οἱ κατεχόμενοι ἐκ τοῦ φόβου τῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς σπανιότητος τοῦ χρήματος ὡς αἰτιῶν τῆς ἀνεργίας τὴν ὁποίαν οἱ κλασσικοὶ ἀπηνήθησαν αἰῶνος βραδύτερον ὡς ἀνυπόστατον» «...οἱ έμποροκράται ὀρθῶς διέκρινον τὴν ὑπεροχὴν τῆς ροπῆς πρὸς ἀποταμίευσιν ἐπὶ τῆς ροπῆς πρὸς κατανάλωσιν, ἐνεκα τῆς ἀποχῆς τῶν ἀτόμων πρὸς κατανάλωσιν μετὰ σκοπὸν ὅπως αὐξήσῃ τὸν ἀτομικὸν τῶν πλοῦτων, ἀποχῆ ἣτις εἶναι ἰσχυροτέρα τῆς ἐπιθυμίας τῶν ἐπιχειρηματιῶν ὅπως προβοῦν εἰς ἐπενδύσεις πρὸς ἐπαύξισιν τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου»⁴.

Αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι ἀντιλήψεις τῶν έμποροκρατῶν ἐδέσποσαν ἐπὶ

1. Principes Economiques, 1767 εἰς Mélanges d'Économie Politique (E. Daire - G. de Molinac) σελ. 195, J. Spengler, σελ. 307.

2. Ὁ De Malestroit (Les Paradoxes du Seigneur de Malestroit Conseiller du Roi et Maître Ordinaire de ses Comptes, 1556) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος μειώσις τῆς ποσότητος τοῦ πραγματικοῦ νομίσματος δὲν ἐπέφερεν ἀκρίβειαν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν, διότι αὐτὴ ἦτο πλασματικὴ, ἐφ' ὅσον ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος παρέμειναν σταθεραὶ ἀγοραστικαὶ δυνάμεις ἰκαναὶ ὅπως παράγουν κατὰ μονάδα τὴν αὐτὴν ποσότητα ἀγαθῶν ὡς καὶ πρότερον. Ὁ Jean Bodin (Reponses aux Paradoxes De M. de Malestroit touchant le fait des monnaies et l'encherissement des toutes choses, 1556) ἀπήντησεν ὅτι ἡ ἀξία ὑψώσεως τῶν τιμῶν τῶν ἀγαθῶν ὠφείλετο εἰς τὴν αὐξήσιν τῶν ἀποθεμάτων τῶν πολυτίμων μετάλλων (Α. Θ. Χουμανίδη : Ἡ περὶ ἀξίας τοῦ χρήματος θεωρία (Ἱστορία Οἰκονομικῶν Θεωριῶν) Τόμ. Ε' σελ. 10-11). Ὁ Viner θεωρεῖ τὴν πρὸς τὰ πολύτιμα μέταλλα ροπὴν τῶν έμποροκρατῶν ὡς ἀνακολουθίαν τῶν, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἐδέχοντο τὴν συσσώρευσίν των καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης ἐπρέσβευον ποσοτικὰς ἀντιλήψεις (J. Viner : Studies in the Theory on International Trade, New York 1937 σελ. 39). Ἀντιθετὸν ἀποψιν ἔχει ὁ Heimann ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι οἱ έμποροκράται ἀπέβλεπον εἰς τὴν εἰσαγωγὴν σχετικῆς ποσότητος χρήματος προάγοντες κυρίως τὴν πολιτικὴν ἐκέννη ἥτις θὰ καθίστατο τὸ κράτος ἰσχυρὸν διὰ μέσου ἐνὸς ἐξαγωγικοῦ πλεονάσματος (E. Heimann : History of Economic Doctrines, σελ. 30).

3. J. Spengler, σελ. 34. Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Cantillon εἰς A. Fanfani : Dal Mercantilismo al Liberalismo : Le riserche di R. Cantillon sulla ricchezza delle Nazioni, Milano 1936.

4. J.-M. Keynes : General History, σελ. 346-348.

τῆς οἰκονομίας, ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνας. Ἡ ἀλλαγὴ ὁμοῦς εἰς τὰ πνεύματα ἐπέπρωτο νὰ ἀρχίσῃ, ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου τῆς ἐμποροκρατίας αἰῶνος. Διότι ἀπὸ τοῦ 1550 εἰς τὸν ἐμποροκράτην Sir John Massone συναντῶμεν τὰς πρώτας ἀμφιβολίας διὰ τὴν ὠφελιμότητα τῆς κρατικῆς παρεμβάσεως¹. Ὁ δὲ τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος ἐμποροκράτης N. Barbon θεωρεῖ τὴν προσφορὰν καὶ ζήτησιν ὡς προσδιορίζουσας τὰς τιμὰς ἐπικαλούμενος τὴν ἀγορὰν ὡς τὸν καλλίτερον κριτὴν τῆς ἀξίας ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν².

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῶν περὶ φυσικοῦ δικαίου ἰδεῶν τοῦ Hugo Grotius (1583-1645) καὶ Pufendorf (1632-1694), ὡς ἐπίσης καὶ ἡ νατουραλιστικὴ φιλοσοφία τῶν Descartes (1596-1650), Locke (1631-1704) καὶ Malebranche (1638-1715), ἐπηρεάζουν τὰ πνεύματα πρὸς νατουραλιστικὰς θεωρήσεις, αἱ δὲ ἐξελιξίεις εἰς τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν παραγωγὴν οὐχ ἤττον συντελοῦν διὰ τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ οἰκονομικοῦ βίου. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτάς ἤτο φυσικὸν νὰ ἀρχίσῃ νὰ ἐπέργεται καὶ ἡ ἀπομακρυνσις ἀπὸ τὸ ἀτεγκτον βολονταριστικὸν δόγμα. Ὁ W. Petty (*A treatise on taxes and contribution*, 1662) καὶ ὁ G. Montanari (*Zella in consultâ di studi*, 1683) δεδομένου ὅτι ὁ πρῶτος εἶναι ἰατρός καὶ ὁ δεῦτερος ἀστρονόμος δέχονται διὰ τὴν Οἰκονομίαν ἀνάλογον φυσικὴν κατάστασιν μὲ ἐκείνην τὴν διέπουσαν τὸν φυσικὸν κόσμον. Ἔτεροι δὲ ἐμποροκράται, ὡς οἱ Vauban (1633-1707) Boisguillebert (1646-1717), Saint Pierre (1652-1743), René Louis d'Argenson (1694-1757), François Melon (1680-1738), Dutot (1680-1742) κ.ά. ἐν Γαλλίᾳ, Pascoli (1674-1744), Bandini (1617-1760) κ.ά. ἐν Ἰταλίᾳ, Thomas Hobbes (1688-1679), John Graunt (1620-1674), Gregory King (1648-1712), J. Locke (1632-1704), Dudley North (1641-1691), Josiah Child (1630-1699), David Hume (1711-1776) ἐν Ἀγγλίᾳ, ἀπομακρύνονται τῶν ἐμποροκρατικῶν βολονταριστικῶν ἀντιλήψεων ἐπηρεαζόμενοι καὶ οὗτοι ὑπὸ τοῦ νατουραλισμοῦ. Οὕτω προητοιμάσθη ἡ ἔλευσις τῆς πρώτης ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐπιστήμῃ Σχολῆς, τῆς τῶν Φυσιοκρατῶν, ἣτις θὰ ἐξετάσῃ καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν ἀπὸ νατουραλιστικῆς σκοπιᾶς μὲ βάσιν τὴν γεωργίαν ὡς μόνην πηγὴν τοῦ πλοῦτου.

* * *

Ἀξιολογοῦντες τὸ ἔργον τῶν ἐμποροκρατῶν παρατηροῦμεν ὅτι, οὗτοι μολονότι ἠρεῦνθησαν διάφορα οἰκονομικὰ φαινόμενα, ὑστέρησαν ὁμοῦς εἰς τὸ ὅτι δὲν ἐπέτυχον νὰ συνθέτουν συστηματικῶς τὰς ἐπ' αὐτῶν θεωρίας, δι' ὃ ἔλωστε καὶ δὲν ἀπετέλεσαν Σχολήν.

1. E. Roll : *A History of Economic Thought*, London 1939, ἑλλ. μετ. Α. Σίδερν, σελ. 56.

2. *A Discourse of Trade*, 1690, ed. Baltimore 1903, σελ. 15-16.

Διὰ ποῖον λόγον ὁμως οἱ ἐμποροκράται παρέλειψαν νὰ ἐργασθῶν πρὸς αὐτὴν τὴν ὁδόν; Οἱ βασανισταὶ οὗτοι τῶν οἰκονομικῶν πραγμάτων εἶχον ἕνα σκοπόν, νὰ ἐξεύρουν τὴν μέθοδον τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως χάριν πολιτικοῦ σκοποῦ συμπίπτοντος μὲ τὴν ἰσχὺν τοῦ Κράτους. Οὕτω οἱ ἐμποροκράται ἐνῶ ἐκινούντο εὐχερέστερον τῶν πρὸ αὐτῶν, στοχαστῶν τῆς ἀρχιούτης καὶ τοῦ Μεσαίωνος ἐντὸς τοῦ πεδίου τῆς Οἰκονομίας, ἵνα διαμορφώσουν τὴν Οἰκονομικὴν εἰς Ἐπιστήμην, παρεσύροντο ἐκ τῆς θεμελιώδους νοσητροπίας των, ἥτις καὶ ἐκλήθη συμβατικῶς ἐμποροκρατισμός, ἵνα συναγάγουν, ἐκ τῶν παρατηρήσεων των καὶ ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις τῆς ἐποχῆς των, ὠριμένους κανόνας, χρησίμους διὰ τὴν γενικωτέραν τιτανικὴν πολιτικὴν τοῦ Κράτους. Ὁ σκοπὸς των δὲ αὐτὸς ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῆ ἄνευ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως.

Οὕτως οἱ ἐμποροκράται προητοίμασαν τὸ ἔδαφος διὰ τὰς μετέπειτα ἐπιβαθυτέρας παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως μέχρι τοῦ Keynes καὶ τῶν διαφόρων ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως θεωριῶν (A. Hansen, B. Hansen, G. Leduc, R. Harrod, W. Rostow, E. Domar, C. Mills, S. Kuznets, Hoffmann κ.κ.).

Ὅμιχλώδης εἶναι ὁ ὀρίζων τῆς περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐρεῖνης ἀνά τὸ ἀνεξερεύνητον πέλαγος τῆς ἡμετέρας Ἐπιστήμης. Καὶ εἰς τὸ πέλαγος αὐτὸ αἱ διάφοροι θεωρίαι ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἀποτελοῦν φύλοζένους λιμένας, χωρὶς ὁμως νὰ εἶναι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν καὶ ὁ τελικὸς σταθμός. Ὅλον ἐν καὶ νέαι θεωρίαι ἐμφανίζονται διὰ νὰ προχωρήσῃ ἢ περαιτέρω ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐρευνα καὶ νὰ διατυπωθῶν νέαι ἀπόψεις ἐπὶ τῶν ἤδη ἐκτεθεισῶν. Τοιαύτη ὁμως δὲν εἶναι ἡ ἀενάως ἐξελισσόμενη, Ἐπιστήμη; Αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ εἰμαρμένη τοῦ σκεπτομένου ἀνθρώπου, καὶ ἡ Ἱστορία δλων τῶν πνευματικῶν προσπαθειῶν του;